

Г.В. КОРОТІЧ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ

КУРС ЛЕКЦІЙ

**Маріуполь
2002**

УДК 1(09) (477)

Коротіч Г.В. Історія філософії України: Курс лекцій;
Навч. посібник. – Маріуполь: ПДТУ, 2002. - 148с.

У навчальному посібнику характеризуються головні етапи розвитку української філософії від її зародження до ХХст., досліджуються філософські погляди видатних представників української філософської думки.

Для викладачів і студентів вищих навчальних закладів денної та заочної форм навчання.

***Навчальний посібник рекомендовано до друку
Методичною радою Приазовського державного
технічного університету 6. 12. 2001р.***

Рецензенти:

**Кафедра філософських наук Донецького державного
університету економіки і торгівлі ім.М.І.Туган-
Барановського (завідувач кафедрою доктор
філософських наук, професор І.О.Ялі)**

**Кандидат філософських наук, професор ПДТУ
В.М.Рогозін
(Завідувач кафедрою філософії ПДТУ)**

**Кандидат історичних наук, доцент Н.І.Крилова
(Завідуюча кафедрою українознавства ПДТУ)**

ЗМІСТ

Передмова	5
Структура курсу та основна рекомендована література	6
Розділ 1. Давньослов'янська міфологія. Філософська думка Київської Русі	11
Тема 1. Загальна характеристика давньослов'янської міфології	11
Тема 2. Філософська думка Київської Русі	18
Розділ 2. Духовна культура України у XIII –XVст. Гуманістичні та реформаційні ідеї у філософській думці України (кінець XV – поч. XVIIIст.)	29
Тема 3. Духовна культура України у XIII – XVст. (літературно–філософський аспект)	29
Тема 4. Гуманістичні та реформаційні ідеї у філософській думці України (кінець XV – поч. XVIIIст.)	33
Розділ 3. Філософія у Києво–Могилянській академії. Філософія Г.Сковороди	49
Тема 5. Філософія у Києво–Могилянській академії	49
Тема 6. Філософія Г.Сковороди	59
Розділ 4. Філософія українського романтизму. Українська академічна філософія XIX – поч. XXст.	69
Тема 7. Філософія українського романтизму	69
Тема 8. Українська академічна філософія XIX – поч. XXст.	83

Розділ 5. Ідея національного розвитку та розвитку української державності у філософії українських соціал-демократів. Філософія національного радикалізму.	
Сучасна українська філософія	102
Тема 9. Ідея національного розвитку та розвитку української державності у філософії українських соціал-демократів	102
Тема 10. Філософія національного радикалізму на Україні	119
Тема 11. Сучасна українська філософія	130

ПЕРЕДМОВА

Українська філософська думка, розвиваючись у загальному руслі світової філософії, має власну історію та власні традиції, вивчення яких є важливою потребою культурно-національного відродження. Осмислення історії розвитку української філософської думки, яка є важливою складовою частиною української культури, є особливо актуальним сьогодні, коли йде активний процес розбудови української державності. Український народ має багату філософську спадщину, освоєння якої допомагає визначити головні шляхи процесу формування національної самосвідомості та подальшого розвитку української культури взагалі.

Головною метою курсу є поглиблене вивчення головних етапів розвитку української філософії та її специфічних рис, формування у студентів цілісного сприйняття української філософської спадщини та її впливу на національну культуру.

Вивчення курсу передбачає звернення до першоджерел та сучасних наукових досліджень з питань розвитку філософії України.

СТРУКТУРА ПРОГРАМИ КУРСУ ТА ОСНОВНА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

РОЗДІЛ І. ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКА МІФОЛОГІЯ. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

Міф як специфічна суспільно-історична форма світогляду. Особливості слов'янської міфології: основні культи та міфологічні персонажі. Зв'язок слов'янської та античної міфології. Відображення міфологічних поглядів у побуті та мистецтві давніх слов'ян.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Соціокультурні передумови виникнення та розвитку філософської думки (суспільно-політичні, економічні та культурні передумови; перекладна та вітчизняна література). Поняття філософії у давньослов'янській культурі. Онтологічні, натурфілософські та гносеологічні погляди. Уявлення про людину та її сутність. Сенс людського буття. Моральні та естетичні погляди, їхній взаємозв'язок. Уявлення про історію та суспільство.

РОЗДІЛ 2. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIII - XV СТ. ГУМАНІСТИЧНІ ТА РЕФОРМАЦІЙНІ ІДЕЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVIII СТ.)

ТЕМА 3. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIII - XV СТ. (ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

Соціокультурні умови розвитку духовної культури. Загальні риси духовної культури України періоду XIII - XVст.

ТЕМА 4. ГУМАНІСТИЧНІ ТА РЕФОРМАЦІЙНІ ІДЕЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVIII СТ.)

Соціокультурні передумови виникнення гуманістичних та реформаційних поглядів. Проблема людини у філософії українського Відродження. Філософія держави та права. Розвиток гуманістичних та реформаційних ідей в Острозькому культурно-освітньому центрі та братських школах.

РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФІЯ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ. ФІЛОСОФІЯ Г.СКОВОРОДИ

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Соціокультурні передумови виникнення філософії українського Просвітництва. Уявлення про філософію. Онтологічні, натурфілософські, гносеологічні погляди. Етика та політико-правові концепції.

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ Г.СКОВОРОДИ

Поняття філософії в творчості Г.Сковороди. Принцип самопізнання та кордоцентризм. Вчення про три “світи” та дві “натури”. Бог та церква в філософії Г.Сковороди. Поняття “сродної праці”. Етичні погляди.

РОЗДІЛ 4. ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.

ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Соціокультурні передумови виникнення українського романтизму. Загальна характеристика українського романтизму. Відображення ідей романтизму у творах

діячів Кирило-Методіївського братства. Початок розробки філософії української ідеї. “Філософія мови” О.О.Потебні.

ТЕМА 8. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Загальна характеристика академічної філософії на Україні (ХІХ – поч. ХХст.). Філософські погляди П.Д.Лодія, І.Б.Шада, К.П.Зеленецького, Й.Г.Міхневича, О.М.Новицького, С.С.Гогоцького та вплив на них ідей Канта, Шеллінга, Фіхте та Гегеля. Позитивізм В.В.Лесевича, панпсихізм О.О.Козлова, “синехологічний спиритуалізм” О.М.Гілярова, неокантіанство Г.І.Челпанова, релігійно-теїстична філософія П.І.Ліницького, “монодуалізм” М.Я.Грота. Філософські погляди П.Д.Юркевича.

РОЗДІЛ 5. ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ. ФІЛОСОФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 9. ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ- ДЕМОКРАТІВ

Соціокультурні передумови розвитку філософії національної ідеї та поглядів на державу (сер.ХІХ – поч.ХХст.).

Історіософська концепція М.П.Драгоманова: ідея громадського поступу як центральна. Ідеал федералізму. Особливості поглядів на вирішення національного питання. Відношення до державницької ідеї. Інші особливості світогляду вченого.

Основні соціальні та філософські ідеї у творчості Лесі Українки. Утвердження ідеї високого громадського обов'язку митця.

Історіософія І.Я.Франка. Соціалізм як суспільний ідеал. Національна ідея в творчості вченого. Філософські погляди І.Франка.

ТЕМА 10. ФІЛОСОФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

Умови формування української національної ідеї у кінці XIX – поч. XXст. М.Міхновський про розвиток української нації та його перспективи. Концепція “інтегрального націоналізму” Д.Донцова.

ТЕМА 11. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Соціокультурна ситуація в Україні у XX столітті. Філософські ідеї в творчості Б.О.Кістяківського, М.С.Грушевського, В.К.Винниченка, В.І.Вернадського, Д.І.Чижевського, В.К.Липинського. Розвиток філософії на Україні у 60-90-ті роки.

ОСНОВНА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- ❖ Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
- ❖ Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
- ❖ Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук. думка, 1996. - 287с.
- ❖ Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВІПОЛ, 1994. - 272с.

- ❖ Философская мысль в Киеве: Ист.-фил. очерк. - К.: Наук.думка, 1982. - 357с.
- ❖ Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.

РОЗДІЛ І. ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКА МІФОЛОГІЯ. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

Міф як специфічна суспільно-історична форма світогляду. Особливості слов'янської міфології: основні культу та міфологічні персонажі. Зв'язок слов'янської та античної міфології. Відображення міфологічних поглядів у побуті та мистецтві давніх слов'ян.

Вивчення генези української філософії доцільно розпочати із дослідження міфу як історично першої суспільної форми світогляду. Власне, слово “міф” походить від давньогрецького слова, що означає “переказ, сказання”. Давніми греками це слово використовувалося саме у такому значенні. Головна функція міфу взагалі - етіологічна: він створюється саме для пояснення (нехай наївного, за допомогою фантазії) навколишнього світу - явищ природи, суспільного життя тощо. Але для первісної людини міф був не тільки схемою, яка щось пояснює. Первісні люди жили в міфі. За висловом О.М.Фрейденберг, це був синкретизм слова, дії та світу речей. Пояснюючи щось, первісна людина ніби безпосередньо створювала світ або переносилася у ті часи, коли світу та людей ще не було, тобто у початок всього. В свідомості первісної людини все було пов'язане з усім, все могло перетворитися на усе, а сама людина ще не відокремлювала себе від природи та роду (жила в при – роді). У міфологічній свідомості не було чіткої межі між світом та людиною, життям та смертю, думкою та емоцією, реальністю та фантазією, символом та тим, що він позначав. Пояснюючи

щось, міфи приписували певний спосіб поведінки у зв'язку з певними обставинами. Ритуальні дії первісної людини мали космогонічне значення: вважалося, що вони будуть успішними настільки, наскільки точно будуть повторювати дії, що виконувалися богами, героями, предками на початку творіння світу. Час, таким чином, ніби зацикловався, майбутнє, бажане, ідеальне опинялося у минулому. Ритуал, що пояснювався міфом, служив для упорядкування та передачі досвіду, повідомлень, згуртування племені та мобілізації його на певні дії.

Ще одне важливе зауваження. Міфи народжувалися завдяки природній допитливості первісних людей. Але значну роль у створенні міфів відігравала також трудова діяльність. В міру її ускладнення та ускладнення умов життя, накопичення досвіду та вдосконалення навичок, ускладнювався також зміст міфів. Упевнитися в цьому можна, пригадав, наприклад, міфи Стародавньої Греції або давньослов'янські міфи.

Характеризуючи особливості міфу, треба відмітити таку його специфічну ознаку як найвне олюднення навколишньої природи, тобто антропоморфізм (зовнішню та внутрішню подібність людини та природного об'єкту). Мав місце також і зооморфізм.

Серед найдавніших міфів можна відмітити міфи космогонічні, антропоморфічні, теогонічні тощо.

Для давньослов'янських вірувань були характерні анімізм, тотемізм, фетишизм, які сприяли пізніше виникненню культів предків, духів, тварин, рослин. Найдавнішими слов'янськими божествами були могутній Ведмідь та божество родючості, неба та сонячного світла Олениця. Серед найважливіших культів був культ Богині-Матері, Берегині. До найдавніших культів слід віднести культ упирів, перевертней, вовкулаків, що уособлювали зло, а також культ берегинь (красивих крилатих дів, які

опікувалися посівами та дощем для нив), тобто уособлювали добро. Були розвинуті культу землеробський та поховальний.

У V - VIIст. сформувався один з найважливіших культів - культ Рода та рожаниць. Род - це верховне божество неба і землі, природи та родючості. З ним була пов'язана також тема долі. Рожаниці - це діви долі, родючості, благополуччя, жіночої сили (ймовірно, це була трансформація образу Олениці та берегинь). Вони й давали життя, й визначали долю новонародженого.

У X - XIст. був поширений культ Перуна як покровителя князівської дружини, хоча спочатку він був богом грози, блискавиць та грому. Приблизно наприкінці XIст. на чільне місце вийшов культ Дажьбога (Дажьбога) - божества природи, сонячного білого світла, сонячності, божества, що дає благо.

У 980р. князь Володимир наказав зібрати основних слов'янських богів. Ними стали Перун, Стрибог (небесний батько-бог, або небо-бог, дід вітрів), Дажьбог, Макош (або Мокош, богиня землі та родючості, покровителька жіночим справам), Семаргл (священний собака з крилами, що охороняв посіви, насіння, рослини). Хорс (бог сонячного диску, або "око неба"). Серед інших найважливіших персонажей давньослов'янської міфології були Сварог (батько Дажьбога, бог небесного вогню, аналог грецького Гефеста) та Велес, або Волос (добрий "скотій бог", бог багатства, скотарництва, родючості, покровитель купців, пов'язаний також із життєвими силами землі, з культом предків). Рангом нижче знаходилися божества Чур (давній бог домашнього вогнища, який охороняв людей та межі земельних володінь), Ярило (бог природи, що пробуджується навесні, покровитель рослинного світу), Суд (божество долі), Дана (богиня води), Купала (божество земних плодів), Мара (божество зла, ворожнечі,

смерті). Ще нижче знаходилися такі персонажі як персоніфіковані космоетичні поняття Доля, Лихо, Правда, Кривда, Смерть. До персонажів найнижчої міфології можна віднести тварин, духів, різну нечисть. Як бачимо, давньослов'янські міфологічні персонажі були втіленням сил та об'єктів природи, людських якостей, а також сприяли людським заняттям. У міфологічній свідомості існував тільки єдиний, природний космос. Світ у слов'янських міфах було подано через систему основних опозицій: хаос - космос, схід - захід, доля - недоля, своє - чуже, життя - смерть, верх - низ, світ - темрява, старий - молодий тощо. В.С.Горський слушно зауважує, що в давньослов'янських уявленнях ціннісно переважали такі члени опозицій як “верх”, “світ”, “схід”. Але при цьому не слід забувати, що ці опозиції взагалі були відносні, бо все в принципі могло перетворитися на все. Чужий міг стати своїм; смерть вважалася своєрідним продовженням життя, необхідним етапом життєвого кругообігу; хаос упорядковувався в космос, який завжди міг знову перетворитися на хаос.

Можна відмітити зрозумілу відсутність усталеної схеми пояснення космогенезу. В деяких міфах йдеться про початковий стан абсолютної порожнечі. Але здебільшого в міфах стверджується, що спочатку “щось” вже існувало, наприклад, морська стихія (“море Тиверіадське”), або первісний дуб. Тоді космогенез не подається як створення “з нічого”, а набуває вигляду упорядкування вже існуючого десь у Всесвіті. Найчастіше пояснюється, що твердь земна виникає з первісного моря завдяки добуванню жменьки землі або піску зі дна (первісний хаос - це водна стихія). В деяких міфах з'ясовується, що це море само “стоїть” на якійсь землі (тобто ще інша земля існувала). Світобудівні моделі часто є пов'язаними із темою космогонічної офіри. Приклад - давньослов'янський

обряд розривання Марени, яка уособлювала все зле, старе, негативне. Поширеною також була модель космогенезу, пов'язана із агонем - змаганням. Дуже цікавим та корисним для більш глибокого дослідження даної проблеми є ретельний порівняльний аналіз давньослов'янської та античної міфології, який був зроблений Т.С.Голіченко (див. рекомендовану літературу). Тему агону в античній міфології репрезентують міфи про Діоскурів, Атрідів, “Теогонія” Гесіода. В античній міфології агон становить сам принцип влаштування космосу. Специфіка цієї теми у слов'янській міфології полягає у тому, що вона пов'язана із безпосереднім дуалізмом сил, які беруть участь у космогенезі. Мається на увазі двобій сил Добра і Зла, Правди та Кривди, Бога та Сатанайла, двох братів, двох голубів тощо. У слов'янських міфах агон розглядався як безпосередньо-предметне космічне упорядкування. Т.С.Голіченко вважає, що агоністика “зумовила своєрідність самого стилю античного мислення з характерним для нього ідеалом змагальності та самовдосконалення” [Голіченко Т.С. Слов'янська міфологія та антична культура. – К., 1994. – С.50]. В античній культурі прадавній мисливсько-тотемічний агон пізніше перевтілювався в загальноеллініські форми естетично-космологічної агоністики (наприклад, олімпійські ігри), які існували поруч з землеробсько-містеріальними формами виразу агону [Там само. – С.51]. Згодом агон проявився як мистецтво красномовства, що мало відношення до становлення античної діалектики. Взагалі античності притаманне споглядально-дискурсивне тлумачення жертвовної космогонії. В давньослов'янському світогляді ця тема набуває найповнішого розвитку через обряди, які належать до землеробського культу [Там само. – С.9].

Для обох міфологій є характерним мотив “золотої середини” – центру багатьох космогонічних сюжетів, до

яких можна віднести сюжет про камінь у фундаменті світобудови, про Всесвіт як ремісничий виріб, про майстра-деміурга світобудови. На відміну від античності, у слов'ян мотив “золотої середини” не набув цілісної розробки. Дуже поширеним був міф про “камінь Алатир” як центр і фундамент Всесвіту. Т.С.Голіченко вважає, що слов'янська ментальність була зорієнтована на безпосередньо-чуттєвий тип опанування дійсністю, що виключало можливість формування раціонально-номотетичного типу мислення. Космологічний образ східного слов'янства є переважаним етнічними смислами, які є емоційно-значущими, психологічно забарвленими, через що дуже важко піддаються універсально-логічній раціоналізації [Голіченко Т.С. Слов'янська міфологія та антична культура. – К., 1994. – С.41]. Тому у слов'янській міфології часто зустрічаються предметні образи та практично-спрямовані моделі поведінки.

Ще один аспект. Т.С.Голіченко вважає, що слов'янський світ мислив себе як такий, що є розташованим не в самостійному центрі Всесвіту, а саме як такий, що знаходиться на межі між двома “космічностями” - Сходом та Заходом. Таке культурне пограниччя (але не периферійність) багато в чому визначило риси слов'янської культури. Дуже цікавими є також мотиви “шляху” та “мандрівництва”; про це також можна прочитати у згаданій вище праці Т.С.Голіченко.

Міфологічні уявлення прадавніх слов'ян знайшли своє відображення в їхньому побуті та мистецтві. Так, символіка пасхальних писанок пов'язана із магією родючості. Яйце - це мікрокосм, уособлення початку життя. Жіночі прикраси теж відображали природні сили, стихії, об'єкти, тобто макрокосм. Для захисту від злої сили використовувалася система солярних символів, що

розміщувалися на даху, воротах, на колисках, на посуді та ін., а також символи родючості, рослинні символи. Докладніше про це можна прочитати в працях Б.О.Рибакова. Цікавим є те, що ці міфологічні мотиви, об'єкти тощо збереглися й в ті часи, коли Русь прийняла християнство. Наприклад, на стіні собора можна було побачити не дуже помітний солярний символ, на підлозі - стародавній захисний орнамент, на деяких іконах - зображення рослин. Важливим свідоцтвом діалогу християнства та язичництва є “Слово про Ігорів похід”, яке було написано приблизно у 1187 році, напевне, християнином чи християнкою. Але в “Слові...” слово “християнин” згадується лише один раз, ім'я Ісуса взагалі не згадується. Однак в тексті зустрічаємо імена Дажьбога, Хорса, Стрибога, Велеса. Дружина Ігоря Єфросинія Ярославна звертається до сил та об'єктів природи (Дніпра, Вітру, Сонця), щоб врятувати свого чоловіка, щоб відновити його договірний зв'язок із природою, який Ігор розірвав тим, що не врахував природні знамення. У “Слові...” зустрічаємо знайому з прадавньої міфології паралель життя та смерті.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук. думка, 1996. - 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.

5. Попович М.В. Мировоззрение древних славян. - К.: Наук.думка, 1985. – 168с.
6. Философская мысль в Киеве: Ист.-фил. очерк. - К.: Наук.думка, 1982. - 357с.
7. Славянская мифология //Мифы народов мира: В 2 т. - М., 1992. – Т.2. - С.450 - 456.
8. Голіченко Т.С. Слов'янська міфологія та антична культура. - К.: Наук. думка, 1994. - 92с.
9. Давидюк В.Ф. Українська міфологічна легенда. - Львів: Світ. - 1992. - 176с.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Соціокультурні передумови виникнення та розвитку філософської думки Київської Русі. Поняття філософії у давньослов'янській культурі. Онтологічні, натурфілософські та гносеологічні погляди. Уявлення про людину та її сутність. Сенс людського буття. Моральні та естетичні погляди, їхній взаємозв'язок. Уявлення про історію та суспільство.

Аналізуючи соціокультурні передумови виникнення філософської думки Київської Русі, перш за все треба звернути увагу на суспільно-політичні та економічні умови. До VІст. на давньослов'янській території панували родоплемінні відносини. У VІст. виникла майнова нерівність. Утворюються союзи племен (князівства). У кінці IXст. закінчилося об'єднання східних слов'ян. На початку XІст. межі Русі розширюються, остаточно формується ранньофеодальна держава Київська Русь, яка незабаром стане однією з наймогутніших європейських держав.

Важливо підкреслити, що духовному життю Київської Русі була притаманна демократична традиція (існувало народне віче, митрополита Русі обирали не тільки церковні діячі, але й миряни). Русичі високо цінували свободу та людську гідність.

Далі слід зупинитися на істотному значенні, яке мало хрещення Русі. Нова релігія була необхідна, насамперед, щоб звільнити Київську Русь від родоплемінних традицій, зміцнити централізм великокняжої влади. Християнська релігія стимулювала розвиток писемності, архітектури, живопису, а також відкриття учбових закладів. Дуже цікавою є тема протистояння та взаємозв'язку християнської та язичницької культур. Взаємозв'язок можна простежити, наприклад, на рівні заміщення язичницьких богів християнськими святими та ангелами, “об'єднання” свят, будівництва храмів на місцях капищ тощо. Зазначимо, що об'єктивною основою для сильного впливу язичництва, насамперед, був низький рівень розвитку виробництва, значний вплив аграрних культур, існуюча ідея універсальної гармонії природи та суспільства.

Розвиток вітчизняної філософської думки починається з першої половини ХІст. Перша література була перекладною: Біблія, візантійська та західноєвропейська патристика, твори античних авторів (Гомер, Арістотель, Платон, Демокріт) та ін. Цікавими є збірки афоризмів, настанов, приказок під загальною назвою “Бджола”, що були складені у Візантії та перекладені на території Київської Русі у ХІІ – ХІІІст. Серед авторів збірок, яких, до речі, цитують дуже вільно, були не тільки “отці церкви”, але й античні філософи (Сократ, Арістотель, Піфагор, Демокріт та ін.); біблійні тексти чергуються з висловлюваннями різних відомих історичних та релігійних діячів та невідомих авторів, давньогрецьких мислителів.

Це відображає наявність впливу на становлення філософської думки Київської Русі з боку як християнської релігії, так і античної філософії. Також виникає оригінальна філософська література: “Слово про Закон і Благодать” митрополита Іларіона, “Моління” Даниїла Заточника, твори Климента Смолятича, Кирила Туровського, Володимира Мономаха та ін.

Осмислюючи поняття “філософія”, слід уяснити, що філософська думка Київської Русі являла собою релігійно-філософсько-етичний комплекс знань. Набула поширення точка зору Іоанна Дамаскіна, який під філософією розумів пізнання суцього, речей божественних і людських; це також помисли про смерть, уподібнення Богу, це мистецтво мистецтв, це наука наук. Врешті-решт, філософія - це любов до мудрості. Істинна мудрість - Бог, тому любов до Бога - це істинна філософія. До речі, мудрість розуміли не тільки як інтелектуальну діяльність, як уявлення про єдине, узагальнене, упорядковане знання щодо всього комплексу відомостей про світ. Мудрість розумілася ще як пошуки сенсу життя, як “мудростьное житие”, тобто “життя в істині”. Таким чином, сформувався “діяльнісний” підхід до розуміння філософії. Філософія уявлялася як єдність знань про світ і про те, як людині жити в ньому (взаємозв'язок розуму та моральних принципів). Людина намагалася не тільки пізнати істину, але й втілити її в своє життя. Тому можна стверджувати, що філософська думка в Київській Русі розвивалася, здебільшого, в лоні духовно-практичного освоєння світу. На відміну від західноєвропейської схоластики, філософська думка Київської Русі мало цікавилася відірваними від життя формально-абстрактними побудовами, схемами в межах християнської думки.

Головна онтологічна теза цілком відповідала християнському мисленню: Бог створив світ з нічого,

своєю доброю волею. Він є джерелом доцільності та впорядкованості природи. Натурфілософські уявлення базувалися переважно на християнській картині світу та на античних філософських поглядах (див. такі твори як “Шестиднев” Іоанна, екзарха Болгарського, “Християнська топографія”, “Фізіолог”, “Палея Толкова”, “Ізборник 1073р.”, “Повість временних літ” та ін.). Поряд з поширеним християнським світобаченням існували запозичені мислителями античні погляди. Так, в якості першооснови згадувалися 4 стихії: земля, вода, вогонь, повітря; виникнення світу могло трактуватися як пов'язане з взаємодією пар протилежностей (“тепло – холод”, “волога – сухість”). Деякі киеворуські книжники (наприклад, Климент Смолятич) були знавцями античної філософії, яку намагалися використати для осмислення релігійної віри. Дуже цікавим видом літератури були “Фізіологі” - збірники оповідань про тварин (реальних та фантастичних), в яких теж багато чого було запозичене в антиків.

Віра ставилася вище за розум, що цілком відповідало світобаченню християнського середньовіччя. Все, що йде від Бога, є абсолютною істиною, найвищою духовною цінністю. Однак раціональне осмислення буття, раціональне пізнання світу теж мали велике значення. Так, Климент Смолятич чільне місце в процесі пізнання відводив розуму, який спирається на почуття. Даниїл Заточник вважав розум головним багатством людини. Пізнання було націлене на розкриття закладеного в світ божественного сенсу. Вважалося, що пізнати світ та Бога можна. Мала місце думка, що Бога можна пізнати також і через вивчення створеного ним світу, а не тільки через вивчення Біблії, додержування релігійних заповідей, через молитви та спілкування з розумними людьми. Віра

розумілася як відповідність дійсності (як “правда”, “істина”, “справедливість”).

Значне місце у пізнанні відводилося серцю. В ньому корінилися всі сутнісні сили людини: думки, віра, воля, любов. Вважалося, що Бог звертається насамперед до серця людини, а вже потім - до її розуму. Такий пріоритет “серця” над “головою” має назву кордоцентризму (від лат.cordis – “серце”).

Філософія Київської Русі була не тільки теоцентричною (як і належить середньовічній філософії). Вивчаючи твори мислителів, можна дійти висновку, що киеворуській філософії був притаманний також християнський антропоцентризм (майже в тій само мірі, як і теоцентризм). Людина уявлялася як мікрокосм, як модель Всесвіту. “Чоловіколюбець” Бог створив людину за власним образом та подобою, наділив її розумною душею та свободою волі. Вважалося, що людина має тілесну та духовну природи. Душа - безсмертна, розумна, нематеріальна; тіло - матеріальне, смертне. Душа має три частини: розум, почуття, волю. Саме розум та мова відрізняють людину від тварин та рослин. Тіло людини вважалося створеним з 4-х стихій: земля, вода, повітря, вогонь. З цих стихій створено макрокосм. Тіло функціонує завдяки його єдності з душею. Однак слід зазначити, що в деяких творах (“Ізборник” 1076р., “Шестиднев” та ін.) опозицією душі є плоть, а не тіло. Тобто, розрізняються поняття “тіло” і “плоть”. “Тіло” “комплектують” “плоть” і “душа”. Опозицією “тіла” є “дух”. Зло - не в тілесному, як такому, а в плоті. Саме з нею пов'язане гріхопадіння. Поряд з дуже поширеним твердженням про те, що богоподібність людини визначається тим, що вона має розумну душу та свободу волі, у творах киеворуських мислителів можна було зустріти думку, яка прийшла з Болгарії, про те, що людина подібна Богові ще через власну здатність до творчості

(хоча людська творчість принципово відрізняється від Божої: люди як творці обмежені).

У творах києворуських мислителів підкреслюється самоцінність людини, але філософській думці Київської Русі в цілому була притаманна така принципова риса як соборність (поєднання свободи та єдності багатьох людей на ґрунті їхньої спільної любові до Бога та абсолютних цінностей). Індивідуально-особистісне начало у самосвідомості людини сприймалося малозначущим по відношенню до соборного, колективного. У збірках афоризмів “Бджола” наголошувалося: “Перше молись за спільне спасіння, а згодом за своє” [Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993. - С.55]. Кінцевою метою окремої людини та людства в цілому є подолання зла, спокута першородного гріха, спасіння, постійне моральне вдосконалення, намагання наблизитися до Бога.

Етичні питання були в центрі уваги києворуських мислителів. Космос в цілому розглядався як арена боротьби сил Добра та Зла, якими пронизані всі матеріальні та духовні явища. Благо полягало у постійному моральному самовдосконаленні, піклуванні про ближнього. Християнська ідея милосердя - запорука спасіння - у творах філософів перетворилася на принцип моралі, який був універсальною умовою впорядкування суспільних відносин, засобом гармонізації суспільних суперечностей. Мислителі закликали до людяності та взаємодопомоги, до щирості та правди у стосунках; офіційно засуджувалися гордість, злоба, лицемірство, пияцтво, хабарництво, заздрість тощо. Взагалі, основою моральних норм був Новий Заповіт. Практично ці норми втілювалися в допомозі бідним, вдовам, сиротам, у послабленні податкової системи, створенні притулків для бездомних, обмеженні свавілля княжої влади.

В літописах опис якоїсь події дуже часто включав її моральну оцінку. Така оцінка майже завжди мала місце в епітафіях. Навіть оповідання в “Фізіологах” супроводжувалися моральними сентенціями. Наприклад, в оповіданні про оленя підкреслюється, що він прагне дійти до водних джерел (інакше помре). Після цього зауважується, що так само й людина повинна прагнути живого книжного джерела, прагнути святого причастя.

Одним з найбільш цікавих творів даного періоду було “Повчання” Володимира Мономаха. У цьому творі він осмислював питання державної влади, сутності людини, проблему світобудови, а також моральні проблеми. Володимир Мономах вважав, що Бог не вимагає від людини подвигів аскези, поста, чернецтва. Необхідні лише милосердя, терпіння, лагідність. Є три “малих справи”, які є найважливішими: покаяння, сльози та милостиня.

“Повчання” надає прекрасний приклад “практичної філософії”, вказує моральні орієнтири життя в цьому світі.

Аналізуючи естетичні погляди, слід звернути увагу на те, що у дохристиянський період головним естетичним критерієм була краса рідної природи, досконалого людського тіла, обличчя, бойових подвигів дружини, витвору ремісника, взагалі краса праці. Християнство принесло нові естетичні орієнтири: краса духовна є вищою за красу земну, тілесну. На перший план вийшла краса покори, співчуття та боголюбства, християнського подвижництва, аскези, пізнання. Захоплювалися красою ікон, церковної архітектури, обрядів. Художні образи можна було зустріти в літопису, в агіографії, в “Ізборниках”. Специфічною рисою естетичних поглядів давніх мислителів було те, що вони не відмовилися від теми краси рідної землі, краси природи, тіла (хоча в природі вбачали насамперед мудрість Божу). Так, навіть на іконах та в церковній архітектурі можна було зустріти

зображення рослин, сонця, тварин... Краса сприймалась як вираз істинного та сутнісного. Мудрість та краса були майже синонімами. В творах мислителів мала місце єдність критеріїв етичних та естетичних. Так, про аморальні вчинки говорили, що вони “некрасиві”, що в них немає істини. І навпаки: мислителі захоплювалися красою високоморальної поведінки. У збірках “Бджола” зауважувалося: “Красою вважай благий розум”, “Даремна мужність, яка без правди” [див. Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993. - С.60, 54 відповідно].

Дохристиянська історична свідомість фіксувала переважно війни, родовід, переселення роду, природні явища, епідемії тощо. Час був пов'язаний зі зміною пір року, тобто починався зі створення світу та йшов по колу. З прийняттям християнства стали вважати, що історію спрямовує Бог. Час “випрямився”, став лінійним. Він розподілявся на час від створення світу Богом до народження Ісуса Христа та після цього до Другого Пришестя, Страшного Суду, Небесного Царства. Ці погляди викладено у “Слові про Закон і Благодать” митрополита Русі Іларіона. “Закон” - це світ Старого Заповіту, світ рабства, гріха, багатобожності, темряви та невігластва, чаклунства. Іларіон протиставляє йому світ Благодаті - світ Нового Заповіту, новий світ свободи та істини, спасіння, світ єдиного Бога та оновленої людини. Історія Русі у “Слові...” була органічно вписана Іларіоном у загальноісторичний процес. Зазначимо також, що у християнській свідомості зосталося й циклічне сприйняття часу: колообіг свят, днів тижня.

Завершуючи вивчення теми, звернемо увагу на те, що киеворуська філософія проповідувала мир, гуманізм, патріотизм, рівноправ'я людей, закликала до активної життєвої позиції, до об'єднання племен навколо Києва.

Вона несла людям ідеал мудрості, добра та краси, який повинен був втілюватися в життя.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук.думка, 1996. - 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.:ВІПОЛ, 1994. - 272с.
5. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.
6. Златоструй: Древняя Русь X - XIII веков. - М.: Мол.гвардия, 1990. – 303с.
7. Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. - К.: Наук.думка, 1988. - 215с.
8. Поляков Л.В. Философские идеи в культуре Древней Руси. Ист.-фил. очерк. - М.: Знание, 1988. - 64с.
9. Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (ист.-фил. очерки). - К.: Наук.думка, 1988. - 324с.
10. Философская мысль в Киеве: Ист.-фил. очерк. - К.: Наук.думка, 1982. - 357с.
11. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
12. Бычков В.В. Эстетическое сознание Древней Руси. - М.: Знание, 1988. - 64с.

13. Шохин К.В. Очерк истории развития эстетической мысли в России (Древнерусская эстетика XI - XVII веков). - М.: Высш.шк., 1963. - 116с.
14. Отечественная философская мысль XI - XVIIIвв. и греческая культура. - К.: Наук.думка, 1991. - 340с.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ I

- У чому полягає специфіка такої форми світогляду як міф (у порівнянні з філософським світоглядом)?
- Проаналізуйте загальні риси давньослов'янської міфології.
- У чому полягали соціокультурні передумови виникнення та розвитку філософської думки Київської Русі?
- Як розуміли філософію киеворуські мислителі? Порівняйте філософську думку Київської Русі та ранню західноєвропейську схоластику.
- У чому полягають онтологічні та натурфілософські уявлення давніх слов'ян?
- Погляди киеворуських мислителів на проблему пізнання.
- Які уявлення про людину та сенс її буття були поширені у Київській Русі?
- Проаналізуйте етичні та естетичні погляди. Чи є вони пов'язаними між собою? Обґрунтуйте відповідь, спираючись на тексти киеворуських мислителів.
- Уявлення про історію та суспільство.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

- ❖ Слов'янська та антична міфології: порівняльний аналіз.
- ❖ Суперечливість “Слова про Ігорів похід” - пам'ятника давньоруської філософської думки.
- ❖ Образ історії та тема патріотизму у “Слові про Закон і Благодать” митрополита Іларіона.

- ❖ Моральні погляди діячів киеворуської культури.
- ❖ Вплив античної філософської думки на погляди киеворуських мислителів.

РОЗДІЛ 2. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIII – XV СТ. ГУМАНІСТИЧНІ ТА РЕФОРМАЦІЙНІ ІДЕЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVIII СТ.)

ТЕМА 3. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XIII – XV ст. (ЛІТЕРАТУРНО - ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

*Соціокультурні умови розвитку духовної культури.
Загальні риси духовної культури України періоду XIII -
XVст.*

Треба зазначити, що розвиток духовної культури на Україні у цей період є найменш дослідженим.

Після смерті Володимира Мономаха почалося дроблення Київської Русі на самостійні князівства. Цей процес почав йти більш активно з XIIIст. Відокремилися Володимиро-Суздальське, Чернігівське, Переяславське князівства, згодом - Новгород-Сіверське. У 1199р. Волинське та Галицьке князівства об'єдналися у Галицько-Волинське князівство, яке стало спадкоємцем Київської Русі. Щодо причин, які призвели до розпаду Київської Русі на окремі князівства, то головну роль, скоріше, зіграли політичні чинники її внутрішнього життя: прагнення удільних князівств вести самостійну політику. Татаро-монгольська навала прискорила розпад держави.

З 40-х років XIVст. більшість українських земель входили до складу Великого князівства Литовського. Високий рівень духовності Київської Русі був для Литви орієнтиром. Слід звернути увагу на те, що мало місце не тільки збереження української культури, але й певний її

розвиток. Православна церква продовжувала відігравати значну роль. Але з другої половини XVст. почалися активні колонізація та окатоличення українського панства (докладніше про це - у наступній темі).

Щоб історична картина мала завершений вигляд, слід розглянути також стан турецько-українських та московсько-литовських відносин у цей період. Турецька держава намагалася захопити українські землі. У цьому їй допомагало Кримське ханство. Конфлікт між Москвою та Литвою переріс у литовсько-російську війну. За угодою 1503р. до Московського князівства відійшли Чернігівсько-Сіверські землі. Значний вплив на ситуацію мало те, що після падіння Константинополя Москва проголосила себе єдиним захисником православ'я. Тому частина феодалів перейшла під владу Московського князівства. Докладніше про ці складні процеси викладено у рекомендованій літературі.

У XIV - XVст. мав місце активний розвиток ремесла у містах. Наприкінці XIVст. виникають цехи. Факти свідчать про те, що наприкінці XVст. в українських містах існувало близько 200 ремісничих спеціальностей. Тільки у Львові у кінці XVст. існувало 500 ремісників 36 спеціальностей, які були об'єднані у 14 цехів. Цехи мали свій статут, суд, свята, святих, прапори. Особливістю цехової організації в Україні було те, що вона об'єднувала ремісників не тільки за професійною ознакою, але й за національними та релігійними принципами. Цехові організації захищали інтереси ремісників, сприяли підвищенню фахового рівня, якості продукції. За соціальним складом ремісники були неоднорідні. Ті ремісники, що працювали на задоволення потреб феодалів, церкви, починають збагачуватися. Це були, перш за все, ювеліри, майстри зброї, іконописці. Серед інших ремесел активно розвивалися так звані дерев'яні ремесла, ткацтво, кравецтво, вичинка шкір,

обробка каменю та метала. Значна частина ремісників не була об'єднана в цехи. За національним складом це були в основному українці, які зазнавали національно-релігійних утисків. У XVст. виникає ярмаркова торгівля, починає формуватися внутрішній ринок.

Розвиток ремесла сприяв розвитку міст. Міста боролися за надання їм магдебурзького права, хоча воно існувало на українських землях в обмеженому вигляді. Різноманітними привілеями користувалися німецькі, голландські ремісники.

Високого рівня досягло сільське господарство. Мав місце процес закріпачення селян. У XVст. почало юридичне оформлятися кріпосне право.

Процеси соціального та національного утиску українського народу багато в чому зумовили характер розвитку духовної культури України XIII - XVст. У цей період була поширена література не тільки церковна, але й світська. З'являються літературні збірники, світські повісті, що нагадували лицарські романи. Проблему сенсу земного життя людини висвітлює Галицько-Волинський літопис.

У XIVст. набули поширення ересі, які містили у собі критику християнських догм, обрядів, церкви взагалі з позицій розуму. Як приклад, можна розглянути аріанство (рання ересь), павликіанство (IX - XIст.), богомільство (XIVст.). Останнє було особливо поширеним. Ця ересь припускала існування двох начал: світом правлять добро та зло. Бог створив духовний світ, а Сатана - видимий світ, тіло людини. Немає потреби у посередниках між Богом та людиною. Не треба поклонятися Христу, святим, їх мощам, іконам. Духовним вчителем може стати будь-яка людина, яка знає Святе Письмо та риторику. Богомили виступали проти церковних володінь та церковного багатства.

Звернемо увагу на вчення “ожидовілих”, яке набуло поширення у 70-ті роки XVст. Це вчення містило в собі елементи різних ересей, які були переосмислені на ґрунті Старого Заповіту, а також арабські джерела природничо-наукового змісту (астрономічні таблиці, трактати з логіки, аристотелевсько-птолеміївське вчення про Всесвіт).

Дуже відомою була енциклопедія арабського походження, перекладена з давньоєврейської мови, яка мала назву “Аристотелеві врата”. Вона містила у собі знання з медицини, астрономії, етики, фізики, географії, математики, геології, ботаніки. До цієї енциклопедії входила частина трактату Мозеса Маймоніда (єврейський аристотелік XII - поч. XIIIст.), а також думки Ібн-Сіні, Ібн-Рушда, Аристотеля, Галена, Аль-Фарабі та інших великих вчених. Суто філософська проблематика була репрезентована в “Аристотелевих вратах” питаннями онтологічного, гносеологічного, етичного плану, які, здебільшого, розглядаються з позицій аристотелізму або його арабських інтерпретацій. В енциклопедії підкреслюється висока роль розуму, значна увага приділяється таким моральним чеснотам як справедливість, простота, міра. Засуджуються заздрощі, скупість. Існуюче в світі зло йде від самої людини. Поширення набули також праці з логіки, які містили в собі основи формальної логіки Аристотеля.

Водночас у XIV - XVст. набув поширення інтерес до агіографії.

Єресі, що розвивали критичне ставлення до релігійних догматів, філософська література, у якій досліджувалися проблеми реального, земного, життя людини, наголошувалося на здатності пізнати світ, утворили ґрунт для розвитку гуманістичних та реформаційних ідей у XV - XVIIст.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.
4. Философская мысль в Киеве: Ист.-фил. очерк. - К.: Наук.думка, 1982. - 357с.
5. Замалеев А.Ф., Овчинникова Е.А. Еретики и ортодоксы: Очерки древнерусской духовности. - Л.: Лениздат, 1991. - 207с.

ТЕМА 4. ГУМАНІСТИЧНІ ТА РЕФОРМАЦІЙНІ ІДЕЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XV - ПОЧАТОК XVIII ст.)

Соціокультурні передумови виникнення гуманістичних та реформаційних поглядів. Проблема людини у філософії українського Відродження. Філософія держави та права. Розвиток гуманістичних та реформаційних ідей в Острозькому культурно-освітньому центрі та братських школах.

Спочатку проаналізуємо соціокультурні передумови виникнення філософських ідей цієї епохи, яку ще визначають як епоху українського Відродження, маючи на увазі аналогію із західноєвропейським Відродженням. До того ж, Україна входила до складу Польщі, яку традиційно відносять до країн Північного Відродження.

В XV - першій половині XVIст. більша частина українських земель входила до складу Великого князівства

Литовського і Королівства Польського. У 1569р. сталося об'єднання Польщі та Литви в Річ Посполиту (за Люблинською унією). Після утворення Речі Посполитої майже вся Україна опинилася під безпосередньою владою Польщі. Почалося активне окатоличення та полонізація українського народу. Важливу роль у цьому зіграла Брестська церковна унія 1596р., в результаті якої виникла греко-католицька церква.

У XVI - першій половині XVIIст. укріпилася панщина. З другої половини XVIст. головною формою організації селянсько-господарського виробництва Речі Посполитої став поміщицький фільварок (тобто господарство феодала, яке було основане на відробітковій ренті та орієнтоване на ринок). Одночасно із зростанням фільварків йшло обезземелення селянства та їхнє остаточне закріпачення. Найбільш інтенсивно процес закріпачення відбувався в Галичині, Волині, Поділлі, північно-західних районах Київщини. В Наддніпрянській і Задніпрянській Україні селяни були особисто вільними, жили в слободах, сплачували натуральну і грошову ренту. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння як зразок землеволодіння буржуазного типу. Процес закріпачення сприяв посиленню національно-визвольної боротьби українського народу.

Розвивалося міське та сільське ремесло. Серед найпоширеніших ремесел були кравецтво, ткацтво, ковальство, ювелірна справа, гончарство, теслярство. У першій половині XVIIст. у містах України було зафіксовано більш ніж 270 ремісничих спеціальностей. Поглиблювалася спеціалізація, поділ праці. Як приклад, у той час існувало 34 спеціальності у сфері обробки деревини, 22 спеціальності у будівництві. У XVI - першій половині XVIIст. збільшилася кількість цехів, розвивалося просте товарне виробництво. Продовжувався процес

формування національного ринку. Цехи з їхньою корпоративною замкненістю стали гальмувати розвиток виробництва. Тому у першій половині XVIст. на ґрунті цехового і позацехового ремесла починають виникати підприємства мануфактурного типу: керамічні, паперові, соляні. Технічною умовою для зародження мануфактур було широке використання водяного колеса. Зауважимо, що в Україні у мануфактурах використовувалась праця як кріпосних, так і найманих робітників. Розвиток ремесла, промислів, торгівлі сприяв диференціації міського населення. Виділилися такі групи: найбагатша купецько-лихварська верхівка; середні та дрібні торговці, цехові майстри, заможні міщани; міська біднота. Формувався торговий та лихварський капітал. Розвивалася не тільки внутрішня, але й зовнішня торгівля.

Розвиток ремесла сприяв швидкому розвитку міст. Провідну роль у господарстві та суспільно-політичному, культурному житті відігравав західний регіон. Міста намагалися одержати магдебурзьке право, яке сприяло розвитку самоврядування. На відміну від міст Західної Європи українські міста багато в чому зберігали феодально-аграрний характер, однак ремесло і торгівля все ж таки були головними заняттями населення міст. Виникнення мануфактур, накопичення капіталу та інші факти свідчать про те, що у XVI - XVIIст. на українських землях починається зародження нового, капіталістичного способу виробництва.

Треба зазначити, що Реформація (XVIст.), яка призвела до виникнення протестантизму, поширилася і на Польщу. В Україні сформувалися три основні релігійні сили: 1) протестантизм; 2) православ'я; 3) католицизм. Брестська унія призвела до виникнення греко-католицької

церкви. Дехто з української православної шляхти перейшов у католицтво, дехто - в протестантизм, дехто приєднався до греко-католиків.

У розвитку українського гуманізму можна виділити три основні етапи [див.: Історія філософії України: Підручник. - К., 1994. - С.88]. Перший етап (приблизно з кінця XV до середини XVIст.) мав багато спільного з періодом раннього італійського гуманізму, тобто етико-філологічного гуманізму, пов'язаного з вивченням риторики, граматики, поезії, історії, етики на ґрунті класичної античної освіти. Другий етап (приблизно з другої половини XVI до початку XVIIст.) був здебільшого пов'язаний із ранньо- та пізньогуманістичними ідеями, а також з реформаційними ідеями. До того ж посилення національного та релігійного гніту призвело до посилення інтересу до рідної культури, історії, мови, національної самосвідомості. На третьому етапі (від другої третини XVIIст. до початку XVIIIст.) набули поширення гуманістичні ідеї, а реформаційні відійшли на другий план. У зв'язку із зародженням буржуазних економічних відносин, активним розвитком виробництва зросла потреба у розвитку освіти та науки, збільшився попит на освічених людей (вчителів, юристів, лікарів, дипломатів, перекладачів, фахівців з природничих наук). Оскільки вищих навчальних закладів в Україні ще не було, українська молодь часто виїжджала вчитися за кордон: до Італії, Франції, Германії, у Чехію, Голландію та ін. Так, у Падуанському університеті вчився та працював Василь Русянович, у Віттенберзі вчився Мелетій Смотрицький, у Сорбонні - Іван Ужевич. З Краківським університетом пов'язані імена Павла Русина, Юрія Котермака (Дрогобича). До речі, останній після Кракова вчився ще у Болоньї та став доктором Болонського університету. Підручник з логіки львів'янина Мартина Шмиглицького

(професора Віденської академії у 1585 - 1599 рр.) вважався одним з кращих у Західній Європі. Докладніше про цих та інших видатних мислителів, про їхні біографії та наукові погляди розповідається у рекомендованій літературі.

Взагалі, українське Відродження спиралося на античний та давньоруський спадок, східну патристику, західноєвропейську схоластику, західноєвропейський гуманізм та ідеї Реформації. Відомо, що Павло Русин, Лукаш з Нового Міста, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіян Сакович прекрасно знали твори античних мислителів та зверталися до них у власних творах.

Гуманізм українського Відродження мав антропоцентричний характер. Людина уявлялася як істота, що займає середнє положення між цариною духа і цариною матерії та водночас належить до обох царин.

Християнська традиція (зокрема реформатори) віддавала перевагу духовній натурі людини. Гуманізм “реабілітував” земне, природне, тілесне начало, хоча давньослов'янська традиція на абсолютно негативному відношенні до тілесного й не наполягала. Мали місце спроби показати, що душа залежить від тіла, що її неможливо створити від нього окремо.

Вважалося, що людина є найдосконалішим витвором природи, найвищою самодостатньою цінністю. Людину розуміли як мікрокосм, маючи на увазі аналогію з макрокосмом. Так, К.Транквіліон-Ставровецький вважав, що мікрокосм, або внутрішній світ людини, повторює в собі всі особливості макрокосму. К.Сакович уявляв мікрокосм як відтворення макрокосму. Зокрема, він вважав, що тіло людини складається з тих елементів, з яких побудована нежива природа.

Від самої людини залежить, чи стане вона гідною високого призначення, чи стане твариною

(Ст.Оріховський). Своє майбутнє людина готує власноруч. Ідеал - сильна, яскрава особистість, сповнена почуття власної гідності, яка є господарем, активним творцем власного життя, яка вміє насолоджуватися земним життям, красою землі та уникає аскези, яка здатна на шляхетні героїчні вчинки. П.Русин вважав, що людину треба шанувати не за багатство й титул, а за розум та інші чесноти. Високо цінуючи розум, П.Русин підкреслював, що розвиток науки та освіти є головною силою історичного розвитку. На необхідності пізнання природи та її законів наполягав Ю.Дрогобич.

Була поширена думка, що людина є не тільки “вінцем” природи, але ще є подібною Богові як творець себе та світу речей. Раніше істинним сенсом життя людини вважалося досягнення блаженства у потойбічному житті, але з XVIст. до цього високого призначення додалася ще й повна самореалізація людини у цьому, земному світі, тобто повна реалізація закладених у людині можливостей шляхом неповторної творчої індивідуальної діяльності, яка націлена на служіння своєму народові та здобуття особистої слави. Так, К.Транквіліон-Ставровецький вважав, що сенс життя - у повсякденній трудовій діяльності на благо народу.

Слід звернути увагу на те, що у XVIст. мала місце зміна орієнтації філософської думки від богопізнання на самопізнання, якому починає віддаватися перевага у порівнянні з побожністю (К.Транквіліон-Ставровецький, Віталій з Дубна та інші). Самопізнання допомагає людині досягти внутрішнього поновлення, морального самовдосконалення. Касіян Сакович, наприклад, писав, що самопізнання допомагає володіти почуттями, розумом, волею, вчинками. Дуже погано, коли людина не знає законів власної природи. Станіслав Оріховський стверджував, що людина може стати подібною Богові

завдяки удосконаленню розуму, пізнав земні та небесні речі і себе саму. Дуже цікавим є погляд на самопізнання у Ісайї Копинського. Він писав: “Ніхто не зможе пізнати Бога, доки не пізнає насамперед себе; не пізнає ж досконало себе, доки не прийде спочатку до пізнання всіх речей у світі<...>” [Історія філософії України. Хрестоматія. - К.,1993. - С.72]. Концепція самопізнання у І.Копинського переросла в теорію “умного делания”, яка передбачала самозаглиблення, моральне самовдосконалення, очищення й просвітлення розуму, працю, що стає потребою і несе радість. І.Копинський дуже високо цінував розум. Він писав, що зовнішнє в людині - це тіло, минуше, а внутрішнє - розум, безсмертна душа.

Філософські роздуми гуманістів щодо держави, права, особистості короля є цілком відповідними до тематики Північного Відродження. Найдетальніше проблеми виникнення держави, її сутності, ролі монарха були проаналізовані Станіславом Оріховським. Він одним з перших у Європі почав заперечувати божественне походження держави, виступати проти підкорення світської влади духовній та за невтручання церкви у справи держави.

Держава виникає внаслідок суспільного договору, який укладається між людьми через їхнє вроджене прагнення до взаємної допомоги, через природний інстинкт до суспільного життя. Ст.Оріховський розвивав ідеї теорії природнього права, вважаючи, що справедливою є така держава, яка забезпечує життя громадян згідно з їхніми природними правами, насамперед, правом на власність, свободу совісті, слова, спокій, правом жити за власним розумом.

Першоосновою права є мораль. В людині повинні цінуватися такі якості як гідність, талант, розум, добротність, звитяга. Аскеза не потрібна, бо вона є

протиприродною. Головним принципом життя громадян повинен стати принцип спільного блага, основними ідеями якого є патріотизм, суспільна активність, підпорядкування особистого інтереса спільному.

Ст.Оріховський наголошував, що не держава утворюється заради короля, а король обирається заради держави. Король повинен захищати своїх підданих від внутрішніх та зовнішніх ворогів. Він повинен бути таким, щоб люди слухалися його добровільно, а не з примусу. Мислитель писав: “Дві є фортеці міцні в короля: справедливість і віра” [див.: Історія філософії України. Хрестоматія. - К.,1993. - С.111]. Король повинен бути мудрим, мужнім, справедливим, гуманним, справжнім “філософом на троні”. Королю треба обирати собі в спільники найкращих, найталановитіших з-поміж громадян та застерігатися жадібних, здатних на хабарництво, на чвари. До державної служби слід допускати “мужів знатних”, але не слід забувати про те, що авторитет є нагородою за славу, доблесть, а не за породу [Там само. - С.113]. Король, вважає мислитель, це вуста, очі та вуха закону. Закон “навіть кращий і далеко знатніший за короля” [Там само. - С.111].

Ст.Оріховський, як і інші мислителі-гуманісти, скажімо, Павло Русин, вважав, що саме люди є реальними творцями історії. І як творці, вони є рівними з Богом; тільки в співдружності з розумними людьми Бог може встановити справедливість на землі. Ст.Оріховський виступав проти соціальної несправедливості та стверджував, що всі громадяни повинні бути рівними перед законом.

Специфікою розвитку гуманістичних ідей на Україні починаючи з другої половини XVIст. є цікавий та складний взаємозв'язок цих ідей з реформаційними ідеями. В.С.Горський цілком слушно вказує на те, що за відмінності гуманістичної та реформаційної течій обидві

готували ґрунт до секуляризації духовної культури. Реформація вела до секуляризації через релігійні форми. Реформаційний рух в Україні в цілому був доволі складним явищем. Мав місце вплив західноєвропейської Реформації, розвивалися місцеві реформаційні рухи, спрямовані проти православної церкви. До того ж реформаційний рух викликав рух контрреформаційний. Однак з'ясувати загальні риси реформаційного руху в Україні є завданням не дуже складним. Це, насамперед, критика всієї церковної обрядності, чернечого життя з його аскезою, церковної ієрархії. За цим стояли уявлення про самоцінність людини, яка не потребує посередників задля встановлення діалогу з Богом. У сучасній літературі має місце думка, що виникненню реформаційних ідей серед православних українців сприяла відсутність великої дистанції між кліром та віруючими, дозвіл майже всьому духівництву (крім, наприклад, ченців) на одруження, дозвіл вести службу на національній мові, спільна спрямованість на особисті переживання, внутрішнє осмислення Біблії.

Приблизно з другої половини XVIст. полонізація та тиск з боку католицької церкви на українських теренах посилюються. Політичні, економічні причини (бажання зберегти владу, власність тощо) обумовили те, що українське панство значною мірою перейшло у католицьку віру. Однак ті українці, хто не втратив національної гідності та православної віри, вели боротьбу проти соціального, національного та релігійного гніту (хоча слід зазначити, що не всі католики та уніати були ворогами української культури).

Острозький культурно-освітній центр (академія) був заснований кн.К.Острозьким у 1576р. та проіснував до 1636р. В центрі шанувалися традиції Київської Русі, візантійської, болгарської культури, а також відчувався

вплив західноєвропейського гуманізму та Реформації. К.Острозький вважав, що для успішного протистояння полонізації українського народу необхідним є розвиток освіти. В Острозі викладали граматику, риторичку, арифметику, геометрію, музику, астрономію, слов'янську, грецьку, латинську мови. Філософські ідеї були вплетені в тканину художніх, публіцистичних, історичних, богословських творів як їхнє теоретичне підґрунтя. Читався курс логіки, яка називалася діалектикою. В академії працювали діячі різних політичних орієнтацій, різних віросповідань. Це обумовлювало активний обмін ідеями, пошуки нового, синтетичного, шляху розвитку української культури, який поєднав би українські культурні цінності з деякими західноєвропейськими культурними надбаннями.

В творчості острозьких мислителів знайшли своє відбиття реформаційні та гуманістичні ідеї. Острозькі книжники виступали за демократизацію церкви, проти церковної ієрархії, звернулися до ідеї спасіння особистою вірою, до проблеми свободи совісті. Христофор Філалет стверджував, що світські люди мають право на суд над священниками, на вільне віросповідання. Люди мають однакові можливості щодо розуміння суті Біблії. Проте церква має право втручатися у дії влади, якщо вони не відповідають закону Божому. Так, церква і народ можуть боротися проти несправедливої національної політики. Такими думками закладаються основи для формування у майбутньому філософії національної ідеї.

Певний час з Острогом було пов'язане життя видатного українського мислителя Івана Вишенського, у працях якого можна знайти гостру критику католицизму, уніатської віри, феодально-кріпосницьких порядків у тогочасній Польщі. Критикував він й тих православних священників, які погрузнули у мирських справах, у розпусті та жадобі.

І.Вишенський писав: “Замість смирення, простоти й убогості панують гордість, хитрість, махлярство і лиходійство. Замість суду й правди панують брехня, кривда, облудність, суперечки, наклепи, лицемірство, облесність, насильство антихристове. Замість віри, й надії, і любові панують безвір'я, відчай, ненависть, заздрість і мерзота.” [див.: Давня українська література: Хрестоматія /Упорядник М.М.Сулима. - К., 1991. - С.245].

Архіандрити й ігумени привели монастирі в запустіння, поробили із святих місць собі фільварки, скрізь зловживання... І.Вишенський наполягав на перебудові церкви на ранньохристиянських засадах. Люди є рівними від природи та перед Богом, вони повинні дбати про своє спасіння за допомогою особистої віри. У своїй творчості І.Вишенський спирався на Біблію та східну патристику. Він вимагав, щоб освіта мала переважно богословський характер, тому й зустрічаємо в нього висловлювання на зразок “поганський красномовний Арістотель”, якого І.Вишенський зарахував (разом з Платоном та іншими антиками) в “машкарники” та “комедійники”. Певною мірою це було обумовлено тією обставиною, що деякі досягнення антиків використовували католицькі богослови. Тому й представляє він Арістотеля та Платона як “філософів латинських”. Якщо гуманісти, як правило, робили наголос на гармонії душі й тіла, намагалися реабілітувати земне, тілесне начало, діячі Реформації підносили духовне начало. І.Вишенський вважав, що людина - це єдність двох протилежностей, що ведуть боротьбу: душі і тіла. Справжня сутність людини полягає у духовності. Щоб здолати зло, знайти вічне блаженство, треба жити за законом Божим, творити добро, пізнавати себе, самовдосконалюватися у духовному плані, вивчати Святе Письмо, жити “в істині”.

В творах острозьких мислителів знайшли своє специфічне відображення й гуманістичні ідеї. Так, наголос робився на духовну красу людини, на розвиток духовності, на особисту добротність. Зустрічаємо ідеал творчої особистості, яка намагається максимально себе розвинути та проявити. Потойбічне спасіння пов'язане із земним самоствердженням та самовдосконаленням. Мала місце ідея спільного блага. Історія розглядалася як результат дій, вчинків видатних особистостей.

Наприкінці XVI ст. в Україні почали виникати братства - організації православного населення міст. Вони намагалися захистити духовні традиції українського народу, його політичні права, вирішувати певні юридичні та соціальні питання. Найвідомішими були Львівське, Київське та Луцьке братства. Діячі братств сприяли поширенню реформаційних та гуманістичних ідей, їхнім творам притаманна критика католицької церкви, унії, тогочасного стану православної церкви, а також прагнення перебудувати останню на ранньохристиянських засадах, відновити простоту та чистоту віри. Підкреслювалася необхідність індивідуального спілкування з Богом. Демократизм рааньохристиянських громад певним чином вплинув на демократизм життя братчиків. Цікаво, що богослужіння могли вести також і миряни. Дуже важливою була освітня діяльність братств, які могли мати при собі школи, друкарні. У братських школах вивчали слов'янську, грецьку мови, граматику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, а також латину та польську мови. У бібліотеках можна було знайти видання Арістотеля, Платона, Цицерона та інших видатних антиків. Усвідомлення християнських ідей поєднувалося з вивченням творів античних та західноєвропейських вчених (хоча твори останніх повинні були аналізуватися з православної точки зору). Через це можна стверджувати,

що братські школи сприяли поширенню гуманістичних ідей та секуляризації освіти та науки.

На відміну від західноєвропейських гуманістів, українські гуманісти другої половини XVI - XVIIст. підкреслювали вже не стільки гармонію душі і тіла, скільки духовну красу людини, робили наголос на духовному самоствердженні. Поширювалися ідеї служіння суспільному благу, розвитку української культури. Вважалося, що цінність людини визначається не її походженням або багатством, а особистою порядністю, шляхетністю поведінки, фізичною та моральною вдосконалістю, максимальною реалізацією творчих можливостей у земному житті. Доброчесність людини визначалася життям згідно з християнськими моральними принципами, підкоренням почуттів розуму, активною діяльністю заради досягнення високих суспільних цілей та особистої слави. Історія не є результатом Божого провидіння, а є слідством діяльності, насамперед, видатних яскравих особистостей. У творах братчиків осмислювалися проблеми самопізнання, самовдосконалення людини.

Якщо спочатку соціальною базою братств був переважно “третій стан”, то пізніше до братств почали вступати люди з вищих прошарків суспільства, що певною мірою відновлювало ієрархію серед духівництва. Реформаційні ідеї починають відходити на другий план. Тому у другій половині XVIIст. у братствах розвивалися переважно гуманістичні ідеї. Цьому сприяло й вивчення античної спадщини та творів діячів західноєвропейського Відродження. Братчики почали розуміти, що у дискусіях з католиками та уніатами недостатньо спиратися тільки на Біблію та східну патристику, вважаючи все інше “чужим”, “поганським”. Ігнорування світової філософської спадщини не могло сприяти розвитку абстрактного мислення, вивченню логіки, метафізики, натурфілософії.

Починаючи з другої половини XVIIст. інтерес до духовного начала став поступатися місцем інтересу до природи, тілесного світу, почуттів. Знову панує ідея гармонії душі і тіла. Людину розглядають як мікрокосм, який є відтворенням макрокосму. Має місце думка про те, що людське тіло складається з тих стихій, з яких складається природа. Сенежиття вбачали в активній творчій діяльності, яка пов'язана з повною реалізацією всіх можливостей людини. Розум стає навіть вищим за побожність.

Острозький центр та братські школи сприяли створенню умов для виникнення професійної філософії, що стало можливим завдяки утворенню Києво-Могилянської академії.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук. думка, 1996. - 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.:ВІПОЛ, 1994. - 272с.
5. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.
6. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х ч. /НАН України. Ін-т філософії. - К.: Наук.думка, 1995. –
Кн.1. - 1995. - 431с.
Кн.2. - 1995. - 431с.

7. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
8. Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XIV - XVIII ст.). - К.: Наук.думка, 1972. - 144с.
9. Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (ист.-фил. очерки). - К.: Наук.думка, 1988. - 324с.
10. Философская мысль в Киеве: Ист.-филос. очерк. - К.: Наук.думка, 1982. - 357с.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ 2

- В яких історичних, політичних, економічних умовах розвивалася духовна культура України у XIII - XVст.?
- Проаналізуйте філософські ідеї у духовній культурі України XIII –XVст. Чи є щось спільне між єретичними поглядами та філософією взагалі?
- В яких соціокультурних умовах виникає філософія українського Відродження?
- У чому полягає специфіка періодів у розвитку гуманістичних та реформаційних ідей на Україні у XV - XVIIст.?
- Що є спільного та відмінного між українським Відродженням та західноєвропейським Відродженням?
- Що спільного між українським реформаційним рухом та західноєвропейською Реформацією? Що відмінного?
- Порівняйте погляди на державу Н.Макіавеллі та Ст.Оріховського.
- Які ідеї, що були поширені в античній філософії та у філософській думці Київської Русі, набули подальшого розвитку в творах українських гуманістів?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- ❖ Філософські погляди Ст.Оріховського.
- ❖ Гуманістичні та реформаційні ідеї острозьких книжників.
- ❖ Вплив античності на погляди українських гуманістів.

РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФІЯ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ. ФІЛОСОФІЯ Г.СКОВОРОДИ

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ У КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Соціокультурні передумови виникнення філософії українського Просвітництва. Уявлення про філософію. Онтологічні, натурфілософські, гносеологічні погляди. Етика та політико-правові концепції.

Період від XVII до XVIIIст. був політично складним та неспокійним. Друга половина 20-х років та 40-ві роки XVIIIст. ознаменувалися новими польсько-українськими конфліктами. Наприкінці 40-х років сталося Велике повстання, очолюване Б.Хмельницьким; у 1654р. відбулася Переяславська Рада. Україна переходить під “велику царську руку”, прилучається (як автономія) до Росії. Але у 1656р. московський цар уклав мир з поляками без участі української сторони. Цей факт (як і багато інших) є свідченням про складнощі в українсько-московських відносинах. У 1660р. стався розподіл України на Правобережну та Лівобережну, кожну зі своїм гетьманом. З середини 60-х років XVIIIст. Україна стала ареною російсько-польського протистояння. До того ж в Україні виникла міжусобна боротьба. За Андрусівським миром (1667р.) Правобережна Україна стає сферою інтересів поляків, а Лівобережна - Росії. Нарешті, наприкінці XVIIIст. український народ остаточно втратив самобутні прояви політичного життя.

Доба Руїни, бурхливі політичні події другої половини XVIIIст. та XVIII ст. ускладнювали економічний розвиток українських земель. Однак у XVII - XVIIIст. на Україні

формувався система капіталістичного господарства, буржуазні відносини. Мав місце подальший розвиток мануфактур. Мануфактури виробляли більшу частину продукції, що надходила на внутрішній ринок, і охоплювали такі галузі промисловості, як залізобудівна, паперова, винокурна, скляна, селітряна, будівельних матеріалів та ін. На мануфактурах широко використовувалася наймана праця. У текстильній промисловості, у сфері виготовлення посуду, зброї виникають великі централізовані мануфактури. XVIIIст. - період розквіту мануфактурного виробництва, що сприяло розпаду феодалізму. Розвивалися сільське господарство та промисли, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, що, в свою чергу, сприяло розвитку торгівлі. У сільському господарстві XVIIIст. широко використовувалася праця наймитів. Формується ринок праці взагалі. Сільське ремесло поступово підпорядковується міському ремеслу. Виникали нові міста. Посилювалася диференціація міського населення (купецько-лихварська верхівка; середні та дрібні торговці, цехові майстри, заможні міщани; міська біднота).

Розвиток капіталістичних відносин вплинув на духовне життя України. Складні політичні події, розвиток економіки вимагали появи людей освічених, здатних мислити самостійно. У другій половині XVIIст. виникає і формується Просвітництво із його центральною ідеєю про залежність суспільного прогресу, в першу чергу, від освіти, виховання, просвітництва, науки. Починається розмежування теології та філософії, розвиваються природничі науки, виникає концепція освіченого абсолютизму. Розвивається духовна культура взагалі та філософія зокрема. Просвітництво зароджувалося як синтез гуманізму та реформації, як антифеодальна ідеологія.

Ідеї Просвітництва розвивалися у Києво-Могилянській академії. Києво-Могилянська колегія (пізніше – академія) була заснована митрополитом П.Могилою у 1632р. через об'єднання Київської братської та лаврської шкіл. Проіснувала Академія до 1817р. Академія надавала своїм вихованцям можливість здобути освіту європейського рівня. Це був перший вищий учбовий заклад на Україні та у східнослов'янському світі в цілому. Майже всі видатні професори Академії навчалися у західноєвропейських університетах. Учні вивчали мови латинську, грецьку, старослов'янську, польську, німецьку, французьку, давньоєврейську, а також книжну українську. Крім цього, вивчали арифметику, геометрію, музику, поетику, риторику, теологію. Філософський курс передбачав, насамперед, вивчення логіки, фізики (натурфілософії) та метафізики. Так, курс філософії Г.Кониського складався з логіки, метафізики, фізики та етики. Курс фізики Г.Кониського складався з вивчення астрономії, хімії, мінералогії, географії, фізіології, анатомії, антропології... Під метафізикою розуміли умоспоглядальну науку, що з'ясовує перші найзагальніші причини речей, універсальні сутності. Так поступово відбувалося становлення професійної філософії як самостійної сфери знання. Вивчення філософії спиралося на осмислення ідей киеворуської філософії, філософії Відродження, Реформації, Нового часу, Просвітництва, схоластики, патристики, античної філософії та на синтез цих ідей. Твори філософів (наприклад, Арістотеля) намагалися читати в оригіналі. Друкувалися навіть “лютеранські противності”, що свідчить про релігійну толерантність. [Про організацію процесу навчання та про професорів і студентів Академії докладніше див.: Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. - К.: Абрис, 1994. - 288с].

Хоча філософія, по суті, ще була підпорядкована теології, твори представників патристики та рішення соборів не вважалися непогрішними. Біблія не була вже абсолютним авторитетом. Панувала концепція “двох істин” (згадаймо пізню західноєвропейську схоластику): науково-філософської та богословської, які існували незалежно. Так, Т.Прокопович вважав, що між положеннями Святого Письма, законами природи та людським розумом суперечностей немає, оскільки вони вже гармонізовані Богом. Текст Святого Письма слід тлумачити відповідно сучасним науковим досягненням. Просвітництво відкривало істину, насамперед, через аналіз досвіду і наукових фактів (на відміну від схоластики, яка ґрунтувалася на авторитеті).

В.С.Горський виділяє два етапи у діяльності Академії: перший (від заснування Академії та до кінця XVIIст.), що характеризується початком розмежування філософії і теології, переорієнтацією від богопізнання на пізнання природи і людини, усвідомленням самостійної цінності природи і необхідності пізнання її законів; другий (перша половина XVIIIст.), що був пов'язаний з увагою до проблем гносеології, до проблем людини і держави, з аналізом творів сучасних європейських філософів.

Розвиваючи далі киеворуські уявлення про філософію, вчені Академії розуміли під нею систему наук, які є спрямованими на пошуки істини та причин речей, а також дослідження життя та чеснот. Г.Щербацький, наприклад, вважав, що “метою або фінальною причиною філософії, тобто тим, чим філософія виправдовує своє існування, є ніщо інше, як пізнання істини і практична доброчесність <...>” [Історія філософії України. Хрестоматія. - К.,1993. - С.231]. Певною мірою спираючись на думки антиків, викладачі Академії підкреслювали, що філософія повинна бути корисною для суспільства, для суспільного блага, а

також для особистості. Ст.Яворський, цитуючи близькі йому думки Сенеки, як позитивне відмічав, що античний мислитель завдання філософії вбачав у тому, щоб вона навчила жити, надала внутрішню незалежність та душевний спокій (пригадаємо киеворуську філософію, яка, на відміну від схоластики, розвивалася в лоні духовно-практичного освоєння світу).

Щодо онтологічних питань можна зауважити, що у творах вчених зустрічалися як теїстичні погляди (коли Бог уявляється як постійний, вічний творець світу: він його створив та продовжує підтримувати, тобто творити далі), так і деїстичні (коли Бог розглядається лише як першопричина світу, його творець, який не може порушувати створених ним законів природи, а остання розвивається далі на їх підставі без подальшого втручання Бога). Мали місце навіть пантеїстичні погляди (коли йдеться про ототожнення Бога з природою, або розчинення його в природі). Дослідники творчості вчених Академії традиційно підкреслюють, що мислителі розподіляли всю дійсність на 5 світів: світ нестворений (Божої думки), світ ангельський, світ, що складається з 4-х першоелементів, мікрокосм (людина) та макрокосм (земля, небо та все, що між ними).

Однією з важливих проблем була проблема матерії. Вона розглядалася як першооснова світу взагалі та як основа природного тіла зокрема. Співіснування теїстичних, деїстичних точок зору та пантеїстичних тенденцій викликало неоднакове розуміння поняття “матерія”. Вона могла розглядатися як нестворена, активна, самостійна, або ж як створена Богом. Матерія могла бути схожою на першоматерію Арістотеля, або ж бути ототожнюваною з природою. Мала місце ідея про незнищенність матерії. Г.Кониський писав, що в процесі перетворень матерія зберігається як субстанція всіх змін.

Вважалося, що матерії притаманна протяжність. Форми передіснують в матерії. Матерія і форма - це 2 основи природного буття (М.Козачинський). Г.Кониський виділяв 3 начала: матерію, форму та позбавлене форми, тобто здатність до зміни форми і до розвитку. Ст.Яворський, наслідуючи Арістотеля, виділяв матеріальну, формальну, діючу та цільову причини. Г.Щербацький вважав, що форма - це організація матерії, те, завдяки чому тіло набуває певного буття та відрізняється від інших тіл.

Із поняттям “матерія” були пов'язані поняття “рух”, “простір”, “час”. Рух міг визначатися як просторове переміщення, як ріст і зменшення, як кількісні та якісні зміни, як народження і загибель (Ст.Яворський). Г.Кониський розумів під рухом основу життя Всесвіту, будь-яку зміну взагалі, перехід від одного стану до іншого та близько підійшов до визначення руху як способу існування матерії. Т.Прокопович визначав рух як загальне життя всього світу, як саморух. Тобто рух визначався невіддільним від матерії (це - природний стан речей) та таким, що має універсальний та неперервний характер. Цікаво, що деякі вчені (зокрема І.Гізель) наголошували, що там, де немає протилежностей, немає ані виникнення, ані знищення, ані руху. Боротьба протилежностей - це необхідна умова руху. Г.Кониський вважав, що причиною руху в легких та важких тілах є легкість і тяжкість тіл, а не першорухій. Інколи рух розглядався як послідовні акти заперечення (Ст.Яворський).

Простір, як і рух, вважався невід'ємним від матеріальних речей та абсолютно позбавленим порожнечі. Він міг визначатися як місце, яке займає тіло, як протяжність.

Час поділявся на зовнішній, внутрішній (послідовна тривалість кожної речі), божественну вічність. Деякі вчені

визначали час як міру руху (наприклад, Г.Кониський), як рух відносно попереднього стану речей (Ст.Яворський).

Неоднозначно вирішувалася вченими Академії проблема пізнання. У найзагальнішому вигляді гносеологічні погляди можна викласти так. В процесі пізнання можна виділити чуттєвий та раціональний рівні. На відміну від попередньої традиції багато уваги приділялося чуттєвому досвіду та спогляданню (Т.Прокопович, І.Гізель та ін.), які створювали засади для мислення. Т.Прокопович, І.Гізель, Ст.Яворський та інші вчені вважали, що першим етапом процесу пізнання є пізнання чуттєве. Раціональне пізнання є вищим ступенем, завершенням цього процесу. Деякі вчені робили наголос на раціональному рівні. Так, Г.Щербацький під впливом філософії Р.Декарта вважав, що істинний метод пізнання повинен спиратися на мислення, на самосвідомість. В основу пізнання Г.Щербацький поклав принцип очевидності, який передбачав ретельну перевірку будь-якого знання. Треба відкинути все сумнівне. Вихідний пункт пізнання - ясні, вроджені від Бога ідеї, які є істинними. Гарантом істинності пізнання Г.Щербацький, як і Р.Декарт, вважав Бога.

Розвиваючи існуючу в попередній українській філософській традиції тему осягнення вищої істини через самопізнання, через пошуки “внутрішньої”, або істинної, людини, через духовне самовдосконалення, деякі вчені дотримувалися думки, що процес пізнання істини здійснюється на двох рівнях - зовнішньому та внутрішньому. Зовнішній рівень - це рівень чуттєвого пізнання, а внутрішній - це рівень пізнання істини за допомогою Божого осяяння. Вчені Академії визначали істину або через відповідність думки (суджень, умовиводів) об'єктові пізнання, або як відповідність

дійсності ідеям Бога (подальший розвиток концепції “двох істин”).

Взагалі мислителі виділяли такі людські пізнавальні здатності: відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, мова, мислення, дослідження самого процесу пізнання. Як важливий пізнавальний засіб визначалася логіка, вивченню якої в Академії приділяли дуже багато уваги.

Традиційно вважають, що етика в працях вчених Академії поділялася на теоретичну, яка обґрунтовувала роль людини в світі, розглядала проблеми сенсу життя, свободи волі, та практичну, яка вказувала на способи влаштування особистої долі, досягнення щастя, розробляла систему виховання.

Сенс життя людини мислителі бачили у творчій праці, спрямованій на власне та громадське благо. Т.Прокопович за необхідну умову щастя вважав здобуття певного рівня матеріального добробуту. Останнього можна досягти через сумлінну працю. Людина мусить пізнати (в першу чергу, через самопізнання), до якої праці вона схильна. Зауважимо, що думка про продуктивну працю за покликанням зустрічалася ще в Острозьких книжників. Цікаво, що працю поділяли на примусову (на державу) та за покликанням. На першому місці був державний інтерес, тобто праця на державу; критерієм моральності була ідея загального блага. Особистість самостверджувалася через власну активну творчу діяльність, спрямовану, насамперед, на суспільне, загальне благо. І.Гізель та інші вчені закликали до активного громадського життя, до виховання в собі патріотизму. Мислителі наголошували на єдності особистого і суспільного блага. Людина - творець власного щастя, господар власної долі.

Щастя пов'язувалося, насамперед, з благополуччям долі (але не з гонитвою за матеріальними благами та посадами), здоров'ям, чуттєвими насолодами (тобто не аскеза), з

життям, узгодженим з природними законами, зі спокоєм, здатністю працювати, самовдосконалюватися, вдовольняти власні духовні потреби. У питаннях моралі деякі вчені спиралися на погляди Епікура (М.Козачинський, Г.Кониський, Т.Прокопович). Пов'язуючи щастя із задоволенням, під останнім вони розуміли свободу від тілесних страждань та душевних тривог. Згубні плотські насолоди треба ігнорувати. Розум - це найвищий критерій моральної поведінки. Він впливає на волю людини, надаючи їй різні варіанти вибору між Добром та Злом.

Після Переяславської Ради 1654р. серед діячів та випускників Академії з'явилися як переконані прихильники незалежності України (С.Косів, П.Орлик та ін.), так і ті, хто за різних обставин опинилися в Росії та виступали за інтеграцію України в Росію (Ст.Яворський, Т.Прокопович). Т.Прокопович негативно ставився до ідеї церкви, самостійної та незалежної від держави. Вчений вважав, що вища влада повинна належити тільки світському правителю. Він підтримував ідею освіченого абсолютизму. Монарх повинен бути “філософом на троні”, правити згідно з законами розуму, керуючись ідеєю загального блага. Т.Прокопович вважав, що держава існувала не завжди. Вона виникла як результат з'ясування людьми необхідності державної влади для створення умов щодо людського існування, отримання пристрастей. Народ передає власну волю монарху раз і назавжди.

Ст.Яворський, навпаки, дотримувався ідеї автономії церкви (світська та духовна влада - це різні сфери). Не заперечуючи ролі розуму, він вважав, що останній має бути підпорядкованим авторитету церкви. Теологія - це вища мудрість.

Професори Академії зробили свій внесок у розвиток освіти в Росії та інших країнах. Випускник Києво-Могилянського колегіуму білорус Сімеон Полоцький

заснував у Москві греко-латинську школу, яку Ст.Яворський пізніше реорганізував у Слов'яно-греко-латинську академію. Там вивчали латинь, граматику, риторику, поезику, філософію тощо. С.Полоцький теж відстоював ідеали Просвітництва. Хоча він вважав Святе Письмо найвищим проявом розуму, однак стверджував, що лише в єдності з мирськими науками, з розумом віра здатна вести нас до мудрості. С.Полоцький теж підтримував ідею освіченого монарха, який спирається на силу закону. Церква повинна йому підкоритися.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996. - 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.
5. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч.посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.
6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
7. Від Вишенського до Сковороди (з історії філос. думки на Україні XIV - XVIII ст.). - К.: Наук.думка, 1972. - 144с.
8. Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (ист.-фил. очерки). - К.: Наук.думка, 1988. - 324с.

9. Ничик В.М. Из истории отечественной философии конца XVII - начала XVIII в. - К.: Наук.думка, 1978. - 298с.
10. Философская мысль в Киеве: Ист.-филос. очерк. - К.: Наук.думка, 1982. - 357с.
11. Кашуба М.В. Георгий Конисский. - М.: Мысль, 1979. - 173с.

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ Г.СКОВОРОДИ

Поняття філософії в творчості Г.Сковороди. Принцип самопізнання та кордоцентризм. Вчення про три “світи” та дві “натури”. Бог та церква в філософії Г.Сковороди. Поняття “сродної праці”. Етичні погляди.

Починаючи вивчати філософську спадщину видатного українського мислителя Г.Сковороди, перш за все, слід ознайомитися з його біографією. Це допоможе краще зрозуміти погляди філософа. Дуже цікавий та оригінальний аналіз біографії Г.Сковороди належить В.Петрову [див. рекомендовану літературу]. Також слід звернути увагу на біографію філософа, яку написав його друг та учень М.Ковалинський [див.: Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2-х т. - К., 1973. - Т.2. ; далі посилання на це видання].

Г.Сковорода не залишив після себе цілісної, закінченої філософської системи, і перш за все тому, що не ставив це собі за мету. Але його філософія є досить складною, хоча б тому, що на погляди Г.Сковороди вплинула філософська думка античності (Платон, Сократ, стоїки, Епікур та ін.), Відродження, Реформації, Просвітництва, містиків, пантеїзму. Намагаючись збагнути сутність філософських поглядів мислителя, насамперед, треба усвідомити, що його спосіб життя відповідав його філософії. Можна

висловитися так: свою філософію він створив із свого життя, а створивши, втілює її в нього.

Г.Сковорода стверджував, що філософ повинен відкинути від себе все мирське, звільнитися від суєти. Тобто за ідеал він обрав світозаперечення, відмову від держави, родини, власності, грошей, посади, духовного сану. “Ніщета мнѣ есть пріятель <...>” [Т.1, С.70]. “Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить” [Т.1, С.111], до того ж “философия требует увольнения от всѣх дѣл <...>” [Т.2, С.210]. Це убогість? Старецтво? Так, але, разом з тим, філософ знає, що народжений “вѣчностю забавляться”. Це - не аскеза, хоча й обмеження потреб, це - природний стан людини, яка насолоджується життям у садах, полях, гаях... Повітря та сонце завжди з нею, “все же тое, что бѣжит от тебе прочь, знай, что // оно <...> странное есть и лишнее” [Т.1, С.144]. Ніби відлуння даосизму відчувається в цих словах (згадаємо принцип “не-діяння”). Те, що потребує від людини значних зусиль (в плані досягнення чогось, оволодіння чимось), насправді не є для неї необхідним, краще від цього відмовитись. “Всяк жребіем своим да будет доволен! Царь - владычеством, богослов - зрѣніем воскресенія, мудрец - обрѣтеніем истины, благочестивый - житіем добродѣтельным, богатый - богатством” [Т.2, С.211]. Про себе Г.Сковорода каже: “Мір ловил меня, но не поймал” [Т.2, С.473]. Справжній філософ повинен відійти від будь-якої практичної діяльності, бо вона має передумовою зв'язок з чуттєвим світом, а це паплюжить душу. Що зостається? Г.Сковорода відповідає: “Аз же во господь возрадуося, возвеселюся о бозь, спась моем! Радование // есть цвѣт челоушескія жизни, <...> всѣ дѣла коеяждо жизни сюда текут.” [Т.2, С.462]. Звідси впливає визначення філософії (або, за Сковородою, любомудрія), яка “устремляет весь круг дѣл своих на тот конец, чтоб дать жизнь духу нашему,

благородство сердцу, свѣтлость мыслям, яко главъ всего. Когда дух в челоуѣкъ весел, мысли спокойны, сердце мирно, то все свѣтло, щасливо, блаженно. Сіе есть філософія.” [Т.2, С.465]. Філософствувати - це, за Г.Сковородою, перебувати на самоті із собою, зі своїм внутрішнім світом. Філософ постійно закликає до самопізнання: це шлях до щастя, до радості серця, до істинного життя, до самовдосконалення. Це універсальний спосіб переображення людини та світу. Через самопізнання та самовдосконалення людина відкриває в собі “внутрішню”, або істинну, людину.

Виникає запитання: чому Г.Сковорода обрав ідеал світозаперечення? Чому він так наполегливо закликав до самопізнання, до самозаглиблення, духовного самовдосконалення? В.Петров вважає, що на філософські погляди мислителя, зокрема на ідеал світозаперечення, мала вплив національно-політична ситуація в Україні того періоду. Це були роки остаточного руйнування національно-державної незалежності України: було скасовано гетьманство, сталося руйнування Січі, інші подібні події. Звідси його відмова від державності, потяг до внутрішньої незалежності. Можна погодитись з В.Петровим, що такі зовнішні обставини дійсно мали певний вплив на філософські погляди Г.Сковороди. До цього слід додати великий вплив патристики та давньогрецької філософії (Платона, неоплатоників, стоїків та ін.), а також вплив тієї української філософської традиції, яка надавала перевагу умоосязному світу над чуттєвим.

Заклик до самопізнання пов'язаний у філософа із кордоцентризмом: “...утаенная мыслей наших бездна и глубокое сердце - все одно” [Т.1, С.161]. “Не по лицу судите, но по сердцу<...> Всяк есть тѣм, чіе сердце в нем<...>” [Т.1, С.156]. Серце - це істинна людина; глибоке

серце - це істина, сутність, сила, у якій полягає життя. Сутність людини - у її серці, яке є корінням життя, любові, думок, волі, центром внутрішнього світу людини, його душею. Серце - джерело вчинків. Через серце йде найкоротший шлях до Бога. Тема кордоцентризму у Г.Сковороди є органічно пов'язаною з його відношенням до Бога. Бог завжди є присутнім у середині людини, бо кожен несе в собі іскру Божу. В листі до В.М.Земборського він пише: “Внутр тебь божій человек, не за морем” [Т.2, С.400].

Далі треба зупинитися на онтологічних поглядах філософа. Всю дійсність Г.Сковорода розподіляє на три світи. Про це можна прочитати в роботі “Діалог. Имя ему - Потоп зміин”: “Суть же тры мыры. Первый есть всеобщий и мир обительный, гдѣ все рожденное обитает. Сей составлен из бесчисленных мыр-мыров и есть великий мыр. Други два суть частныи и малыи мыры. Первый мікрокосм, сиречь - мырик, мирок, или человек. Второй мыр символічний, сиречь біблія” [Т.2, С.137]. Філософ виділяє макрокосм, тобто Всесвіт, мікрокосм, тобто людину (відгук античності) та світ символічний - Біблію.

Весь світ складається з двох натур: видимої та невидимої. Про це йдеться в працях “Начальная дверь ко христіанскому добронравію” [Т.1, С.145-146] та “Наркісс. Разглагол о том: узнай себе” [Т.1, С.179]. Видима натура - це “тварь”, “лжа”, “рухлядь”, “лом”, “вздор”, матерія, земля, тінь, плоть, видимість, яка обманує нас, бо приховує істину, тобто невидиму натуру. Видимий світ - це тінь невидимого світу (згадаймо погляди Платона). Невидима натура - це Бог (інші назви - дух, цар, розум, істина), який пронизує, містить у собі, підтримує, організовує, годує, захищає, робить цілісною видимою натуру. Бог завжди був, є та завжди буде. Він - серце Всесвіту, він - першопричина всього існуючого, діяльна та

рушійна сила. Видима матеріальна натура може змінюватися, переходити з одного стану в інший, тобто перебуває у русі. Матеріальні речі народжуються, змінюються, зникають, але видима натура як така не зникає. Матеріальна натура є виявом дії вічної невидимої натури. Як вважає І.А.Табачников, для Г.Сковороди матерія - це вічна тінь вічного духу. Треба зазначити, що Г.Сковорода близько підійшов до думки про незнищуваність матерії та неперервність її руху. Природа - це саморушна пружина. Тобто джерело руху, розвитку видимої натури знаходиться у ній самій. Протилежні натури видима та невидима співіснують нерозривно.

Невидима натура, або Бог, пронизує всі три світи; Він є в усьому, а все - у Ньому. Це пояснює, чому філософ називає природу саморушною пружиною та водночас Бога - першопричиною всього існуючого. “Бог, природа и Мінерва есть то же” [Т.1, С.118]. На розуміння Г.Сковородою премудрого Бога вплинуло християнське вчення про Софію - Премудрість Божу, яке увійшло в українську філософію з часів Київської Русі. Ця Премудрість - жива, скрізь розлита сила.

Цікаво, що об'єднання двох натур - незлите. Бог не зливається з природою, продовжує бути окремо. Така точка зору називається панентеїзмом.

Аналізуючи онтологічні погляди філософа, звернемо увагу на антитетичне розуміння буття Г.Сковородою: по-перше, він протиставляє обидві натури (хоча вони існують в єдності); по-друге, кожен з трьох світів складається з двох протилежних натур, адже невидима натура пронизує все; по-третє, філософ стверджує “нерівну рівність” людей. Кожна людина - це “нерівна усім рівність”, бо всі люди рівні перед Богом, але вони всі різні, і перш за все, духовно.

Третій світ - Біблія - світ символів, таємний зміст яких потребує алегоричного тлумачення. Тому філософ називає Біблію “єврейським сфінксом”. Символом самої Біблії у філософа є змії, кільця якого - це символи вічності, її пізнання, пізнання Бога. Вона сама є Бог, його втілення, реальне Боже слово, країна любові, новий світ. При цьому філософ бачить також і біблійні суперечності. Він вважає, що Біблія - це “плоть и дух, буйство и мудрость, море и гавань, потоп и ковчег...” [Т.2, С.148]. Біблія має “зовнішню” та “внутрішню” природи, або сторони. Із зовнішньої сторони вона - це зібрання легенд, сказань, а з внутрішньої - вона є Бог і веде до розуміння всього в світі. В.І.Шинкарук вважає, що під символічним світом Г.Сковорода розумів Біблію у широкому значенні - як усю духовну культуру.

Неортодоксальні релігійні погляди Г.Сковороди підтверджує його ставлення до Ісуса Христа. Ісус для філософа – “єврейський Епікур”, вічна та мудра людина, сповнена милосердя, любові, терплячості. Це ідеальна “внутрішня” людина. “Он первый сирота, что весь его оставили; он первый нищий, что все от него отняли” [Т.1, С.171]. Г.Сковорода робить наголос на людській природі Христа. Його хресні страждання - це смерть “старої”, “зовнішньої”, “плотської” людини та народження “нової”, “внутрішньої”, “духовної” людини. Філософ вважав, що церква з її ритуалами, до яких він ставився скептично, з її чудесами, іконами не відіграє ніякої ролі в наближенні людини до Бога. Можна сказати, що Г.Сковороді певною мірою був притаманний християнський містицизм. До речі, філософ мав власний містичний досвід.

Звернемо увагу на те, що самопізнання у Г.Сковороди органічно пов'язане із богопізнанням. “Один труд в обоих сих - познать себе и уразуметь бога <...>” [Т.1, С.172]. Пізнаючи себе, ми пізнаємо світ. Це можливо тому, що

людина є мікрокосмом, який повторює в собі всі особливості макрокосму. Можливості пізнання світу - безмежні; речей, що неможливо пізнати, не існує. Істина нескінченна, як і природа. Можна сказати, що через людину світ пізнає себе.

В процесі самопізнання людина починає розуміти, яка саме праця найбільш відповідає її природі, філософ запроваджує нове для української філософії поняття “сродної праці” (хоча про працю за покликанням взагалі вже йшлося в творах Острозьких книжників та філософів Києво-Могилянської академії). Г.Сковорода вважав, що кожна людина має схильність до певного роду діяльності; це зумовлено її природою. Праця, яка суперечить природі людини, яка є примусовою, не дає радощів та є малопродуктивною. Така несродна праця є джерелом всіх суспільних негараздів, не несе користь державі. Так, філософ вважав, що основною причиною загибелі античних рабовласницьких держав було те, що їхні громадяни не дотримувалися принципу сродності. Кріпосництво - теж несродна праця. Якщо “на должность мостишься, как коза на кровлю”, то результатом буде те, що “воинскую роту ведет тот, кто должен был сидеть в оркестр” [Т.1, С.445 та С.420 відповідно]. Сродна праця несе щастя й радість. “И сіе-то есть быть щасливым, // познать себе, или свою природу, взятсья за свою долю и пребывать с частію, себь сродною, от всеобщей должности” [Т.1, С.417]. Сродна праця це також шлях до суспільного блага (якщо громадяни суспільства щасливі, то щасливим також є суспільство в цілому), це шлях до гармонії інтересів індивіда та суспільства. Як з'ясувати власну сродність? За допомогою самопізнання.

Тема “сродності” логічно пов'язана у Г.Сковороди з його етичними поглядами. Філософ постійно підкреслює, що щастя ми знайдемо не в гонитві за матеріальною

наживою та багатством, славою та тілесною насолодою, коли ми “погрузив все наше серце в придобання миру и в море тьлесных надобностей, не имьем времени вникнуть внутрь себе <...>” [Т.2, С.398]; щастя несе сродна праця, розумне задоволення матеріальних потреб, спокій душі, її врівноваженість, радість серця, чиста совість. Тому Г.Сковороду інколи називають не тільки українським Сократом, але й українським Епікуром.

Видатний представник українського Просвітництва Г.Сковорода значну частину свого життя подорожував. В певному розумінні “подорожує” він й зараз, бо у великому Всесвіті подорожує маленька планета, названа його ім'ям.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук. думка, 1996. - 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.
5. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.
6. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2-х т. - К.: Наук. думка, 1973. –
Т.1. – 1973. – 532с.
Т.2. – 1973. – 575с.
7. Сковорода Г. Пізнай в собі людину. - Львів: Світ, 1995. - 528с.

8. Сковорода Г.С. Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни (разговор дружеский о душевном мире) //Антология мировой философии. Сб. филос. текстов. Т.1. Ч.2. - К., 1991. - С.232-265.
9. Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали: Зб.наук. праць /АН України. Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1992. - 382с.
10. Ушкалов Л.В., Марченко О.В. Нариси з філософії Григорія Сковороди. - Харків: Основа, 1993. - 152с.
11. Табачников К.А. Григорий Сковорода (1722 - 1794). - М.: Мысль, 1972. - 207с.
12. Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XVI - XVIII ст.). - К.: Наук. думка, 1972. - 144с.
13. Философская мысль в Киеве: Ист.-филос. очерк. - К.: Наук. думка, 1982. - 357с.
14. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
15. Войтюк А. “Поетичний сад” українського Сократа //Віче. - 1995. -№1. - С.153-157.
16. Петров В. Личность Сковороды //Филос. и социол. мысль. - 1995. - №1 - 2.- С.191-211; №3 – 4. – С.169-188; №5 – 6. – С.183-234.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ 3

- Які соціокультурні умови вплинули на розвиток ідей Просвітництва у Києво-Могилянській Академії?
- Чи поділяли діячі Академії концепцію “двох істин”?
- Онтологічні погляди діячів Академії. Проаналізуйте поняття “матерія”, “рух”, “простір”, “час”. Чи мали вплив антична філософія та філософія Нового часу на онтологічні погляди вчених Академії?

- Якими були гносеологічні погляди діячів Академії?
- Етичні орієнтири мислителів Академії: які вони та як на них вплинула антична філософія?
- Погляди вчених Академії на державу, її походження та відносини з церквою. Чи є щось спільне між цими поглядами та поглядами французьких просвітників?
- Чи можна стверджувати, що Г.Сковорода продовжив традиції Просвітництва?
- Яку роль відіграє у філософії Г.Сковороди принцип самопізнання?
- Особливості онтологічних поглядів Г.Сковороди.
- Як на Вашу думку, чи мали вплив на філософію Г.Сковороди погляди Платона, неоплатоників та представників патристики? Обґрунтуйте.
- Чому Г.Сковороду називають українським Сократом?
- У чому, з точки зору Г.Сковороди, полягає людське щастя?
- Порівняйте етичні погляди Епікура та Г.Сковороди.
- Які філософські ідеї мислителів Київської Русі знайшли свій розвиток у працях Г.Сковороди?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- ❖ Вплив античної філософії на онтологічні погляди мислителів Києво-Могилянської академії.
- ❖ Картезіанський вплив на філософію Г.Щербаського.
- ❖ Етичні погляди вчених Києво-Могилянської академії.
- ❖ Погляди на державу у творах мислителів Києво-Могилянської академії.
- ❖ Онтологічні погляди Г.Сковороди.
- ❖ Вплив античності на філософські погляди Г.Сковороди.

РОЗДІЛ 4. ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ XIX - ПОЧ. XX СТ.

ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Соціокультурні передумови виникнення українського романтизму. Загальна характеристика українського романтизму. Відображення ідей романтизму у творах діячів Кирило-Мефодіївського братства. Початок розробки філософії української ідеї. “Філософія мови” О.О.Потебні.

У другій половині XVIII ст. державна самостійність України, яка існувала в формі автономії із конституційним правлінням на основі угод, складених українськими гетьманами із російськими царями, була ліквідована. У 1775 р. була ліквідована Січ, у 1783 р. був запроваджений інститут підданства. Настала так звана “доба бездержавності”. Українські землі увійшли до складу Росії та Австро-Угорщини. Це мало негативні наслідки не тільки для української економіки (бо враховувалися лише економічні інтереси Росії та Австро-Угорщини; Україна стала майже колонією), негативні наслідки не тільки для політичного життя (що не потребує пояснень), але й для розвитку української культури (русифікація освіти, церкви та ін.). Втрачена українська державність залишила після себе ідеалізовані спогади про козаччину, славетне минуле українського народу, мрії щодо майбутнього здобуття свободи, незалежності, самостійності, роздуми про власну історію, долю українського народу.

Все це створювало ґрунт для поширення та розвитку ідей романтизму на українському терені. Взагалі, романтизм виникає в Європі наприкінці ХVІІІст., спочатку у Німеччині, а потім поширюється на інші європейські країни. Романтизм можна вважати реакцією на Просвітництво, до раціоналізму якого він стояв в опозиції.

Розпочати вивчення теми можна з ознайомлення із творчістю Ф. та А.Шлегелей, Ф.Гарденберга (Новаліса), Ф.Шеллінга, Ф.Шлейєрмахера, Й.Гердера, Г.Лессінга, Й.Шіллера, Г.Гете та ін., які були або засновниками романтизму, або сприяли його розвитку.

Докладний аналіз української романтичної літератури можна знайти у Д.Чижевського [див.: Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). - Тернопіль, 1994. - 480с.]. Як справедливо вважає у згаданій вище праці Д.Чижевський, “на думку романтиків розум - лише одна зі здатностей людського духу, та й то не найвища, неповна, недостатня для пізнання дійсності <...>” [С.356; далі посилання на саме цю працю Д.Чижевського]. “Світ для романтики не є простим механізмом, що складається з окремих частин, як годинник з коліщат, а живий організм <...>” [С.357]. Романтики досліджують так звану “нічну сторону” світу: таємничу, невідому. Вони підкреслюють взаємозв'язок людини з природою, яку уявляють живою. Людина є також сповненою таємничого, несвідомого, почуттів, передчуттів, натхнення, екстазу, навіть інколи божевілля. Ці переживання відкривають людині вихід із сфери звичайного буття до якихось вищих сфер, чудесних, ірраціональних, таємничих. До речі, романтичні ідеї ми зустрічали вже у Г.Сковороди (кордоцентризм, символізм, містика). Взагалі розвитку романтизму сприяв кордоцентризм української філософії. Романтики часто зосереджують увагу на відкритті внутрішніх

протилежностей в різних сферах буття. “Людина в історії та суспільстві має для романтиків певний парадоксальний характер вільного творця та лише органу історичного процесу і людських громад, організмів вищого порядку, “духу народу”, “духу історії” тощо.<...> Минуле - не лише підготовка до ліпшої будуччини, а має вартість і в собі самому” [С.358]. Романтизму також притаманне бачення людини як цілісної самоцінної особистості, інтерес до її “життя серця”. Романтики часто звертаються до теми гармонічного зв'язку мікрокосму та макрокосму, використовують символи, образи (образ світового дерева, кола та ін.), народні повір'я, в яких оживають демонічні сили. У ліриці домінує тема долі.

Романтики зробили наголос на духовному значенні народної культури, мови зокрема; вони сприяли розвитку філософії, виникненню наукової етнографії, новітнього мовознавства, подальшому розвитку історичної науки, а також духовному обґрунтуванню національних рухів, національного відродження України. Взагалі, романтизм започаткував розробку філософії національної ідеї. Що таке “національна ідея”? В.Горський вважає, що філософія національної ідеї - це всі форми рефлексії над ідеєю нації [про поняття нації можна прочитати у навчальному посібнику Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. - К., 1993. - Т.2. - С.33-34]. “Національна ідея являє собою синтетичний погляд на власну націю, етнічну спільність як коло, що визначає обрії світу, в межах якого здійснюється самовизначення людини, і разом з тим як суб'єкт всесвітньо-історичного процесу” [Горський В. Історія української філософії: Курс лекцій. - К., 1996. - С.107]. “Зміст філософії національної ідеї утворює рефлексія над сутністю і сенсом існування рідного народу, усвідомлення етносом своєї “самості” [Там само].

Інтерес романтиків до української мови був пов'язаний з інтересом до народного життя, до душі народу, до його традицій, до його минулого, яке майже обожнювалося та міфологізувалося.

Вивчаючи тему, слід звернутися до ідей романтизму в творах І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, Г.Квітки-Основ'яненка. Наприклад, пригадаємо поему “Енеїда” І.Котляревського, в якій автор звертається до вітчизняної історії, до народного життя. Поема сповнена оптимізму, автор пишається відвагою, працьовитістю, щирістю, добротою українців. “Енеїда” була написана народною мовою, античні події нагадували славетне українське минуле, пов'язане із запорожцями. З'ясувалося, що українська мова не є наречієм, яке зникає, що вона має велику життєву силу, як і народ, який її створив. Українська мова, яка раніше вважалася “некультурною”, “мужицькою”, - це самостійна, дуже мелодійна мова, до того ж давнього походження.

Романтичні ідеї були притаманні також творчості М.Максимовича, М.Шашкевича, М.Гоголя та ін.

М.Максимович був першим ректором Київського університету Святого Володимира, деканом філософського факультету. У своїх творах він звертає увагу на красу природи, яка є речовим одкровенням думок Творця та Його волі. М.Максимович писав про матеріальну єдність світу: все в природі складається з єдиної всезагальної речовини. Вчений вважав, що органічна природа виникає з неорганічної в процесі її складних перетворень.

Ще один представник філософії українського романтизму М.Шашкевич багато уваги приділяв дослідженню української мови, вважаючи її найважливішою ознакою національної самобутності. Вивчення фольклору дає уяву про психологію української нації, про її історію. Вчений вбачав у природі відбиток

Божої краси, часто використовував природні символи та метафори. Взагалі, в творах романтиків має місце обожнення природи, а тема гармонії людини і природи є однією з головних тем.

Романтизм є притаманним М.Гоголю. У своїх творах він часто досліджує антитезу “хаос – гармонія”, показує зв'язок, протистояння та взаємопроникання хаосу та гармонії. Невипадково М.Гоголь звертається до теми “мертвих душ”. Дійові особи “Мертвих душ” - це, здебільшого, живі люди з “мертвими” душами та мертві люди, душами яких торгують як живими. “Мертві” душі призводять до хаосу, до дисгармонії у суспільстві. У природі, навпаки, все гармонічно: “Смотри, как в природе совершается все чинно и мудро, в каком законе, и как все разумно исходит одно из другого!” [Гоголь Н.В. Собр. соч. в 6-ти т. - М., 1950. - Т.6. - С.135]. Проте ніяк не створити цю гармонію у російському суспільстві: “<...> до сих пор остаются так же пустынные, грустные и безлюдны наши пространства, так же бесприютно и неприветливо все вокруг нас, точно, как будто бы мы до сих пор еще не у себя дома, не под родною нашею крышею, но где-то остановились бесприютно на проезжей дороге, и дышит нам от России не радушным, родным приемом братьев, но какою-то холодною, занесенною вьюгой почтовою станцією, где видится один ко всему равнодушный стационарный смотритель с черствым ответом: “Нет лошадей!” Отчего это? Кто виноват?” [Там само. - С.128-129]. Чого це так? Чому? Тому, що душі людські є мертвими, вони позбулися свого життя завдяки руйнівному впливові навколишнього (зовнішнього) світу, в якому втрачено гармонію, зв'язок з Богом, де панують гроші, ще вклоняються славі, чинам, дрібним речам, навіть, даруйте, чортові. Цей світ гріха та спокус поглинає душі, вбиває їх, наповнюючи хаосом, безладдям,

безпорадністю, відчаєм, егоїзмом, холодною байдужістю до ближнього. Тільки звернувшись до Бога, до добра, до природної краси (яку М.Гоголь обоожнював), до самотності народного життя, до славетного минулого, до живих почуттів можна повернути душам життя та гармонію, повернути втрачений сенс буття з великої літери. Для цього, насамперед, треба зануритись у свій внутрішній світ, заглибитися у власну душу. Осмислення творів М.Гоголя веде читача до постійної саморефлексії, спрямовує на самопізнання, самовдосконалення.

Тема протиставлення хаосу та гармонії була пов'язана у М.Гоголя також із зверненням до слов'янської міфології, до дохристиянських вірувань народу. Взяти хоча б “Вечори на хуторі поблизу Диканьки”. Як справедливо вважає М.Попович, історія коваля Вакули “відтворює риси давнього міфа про боротьбу сонячного героя (часто коваля) з силами п'їтьми <...>” [Попович М.В. Микола Гоголь: Роман-есе. - М., 1989. - С.65]. Силам п'їтьми намагається протистояти Хома Брут, герой “Вія”: “Крізь символіку і язичеських, і християнських міфів та легенд проступає прадавній образ зла як хаосу, що загрожує порядку” [Там само. - С.87]. Цікаво, що і український філософ Д.Чижевський, і російський письменник Д.Мережковський стверджують, що головний гоголівський герой - це чорт. Д.Мережковський уточнює, що єдиним предметом творчості М.Гоголя є чорт як явище вічної людської вульгарності [див.: Історія філософії України: Хрестоматія. - С.299]. Хлестаков, Чичиков - два приклади цієї вульгарності, два вияви зла. Сміх М.Гоголя - це боротьба людини з чортом, який ловить її не тільки серйозними спокусами, але й буденністю, дрібницями. В пастку до чорта можна потрапити майже “через ніщо”, через звичайну шинель, наприклад. “Бог є нескінченне, кінець і початок суцього; чорт - заперечення Бога, а відтак, і

заперечення нескінченного, заперечення всякого кінця і початку <...>” [Там само].

Звернемося до історії створення Кирило-Мефодіївського братства, яке було створене в грудні 1845 року та проіснувало до березня 1847 року. Організаторами братства були М.І.Костомаров, М.І.Гулак, В.М.Білозерський та ін. Програмні положення братства були викладені М.Костомаровим у творі “Закон Божий (книга буття українського народу)”. Значне місце відводиться у “Книзі” історії України. Згадується козацтво, яке служило Богу, охороняло християнську чистоту, визволяло українців з неволі. Але спочатку Україна “попалась у неволю” Польщі, потім Московщині. А хотіла Україна, “щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було і три Речі Посполиті в однім союзі нерозділимо і несмісимо по образу Тройці Божой нероздільной і несмісимою, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські” [Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). - К., 1991. - С.27]. Польща та Москва Україну розполовинили. “І пропала Україна. Але так здається” [Там само. - С.28]. Бо встане Україна зі своєї могили, “<...> і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа - ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар”. А Україна “буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським” [Там само. - С.30]. Усі слов'яни повинні об'єднатися. Кожен народ повинен мати власну мову, літературу. Буде створена слов'янська рада, яка вирішуватиме питання щодо слов'янського Союзу.

Слов'янські народи є між собою рівними; основою законів та освіти повинна бути християнська віра. Слов'янський Союз стане духовним та політичним об'єднанням слов'ян, де кожен народ буде самостійним. Йти до цього треба через децентралізацію Російської імперії, побудову федеративно-демократичної організації суспільства.

М.Костомаров зробив спробу порівняти російський та український національний характери. На думку М.Костомарова, у росіян загальне (Бог або цар) стоїть вище за особистість, а українці високо цінують особисту свободу; росіянам притаманна нетерпимість щодо інших вір, інших народів, інших мов; ідеал росіян - монархія, натомість ідеал українців - федерація; росіяни, на відміну від українців, народ "матеріальний", хоча не дуже люблять природу. На наш погляд, з таким протиставленням погодитися дуже важко, якщо взагалі можливо. Але заслуговує на увагу сама спроба визначення рис українського національного характеру, що пов'язано із історією українського народу.

До Кирило-Мефодіївського братства належав видатний культурний діяч П.Куліш. Він теж відстоював ідею національно-культурної автономії України, теж звернувся до української історії, знання якої має важливе значення для відродження України, як і збереження національних традицій, мови. Ідеал П.Куліша - хутір, незіпсований сучасною цивілізацією, де живуть патріархальні традиції, де люди безпосередньо спілкуються з природою, і все це виховує благородство в їхніх натурах, природня простота дає людині чисте серце, а серцю відкривається всесвіт. П.Куліш вважав, що у житті домінуючу роль грають духовні чинники. Мислитель орієнтувався на моральні норми Нового Заповіту. Дослідники творчості П.Куліша завжди підкреслюють певну непослідовність його поглядів. Так, прагнучи української державності, він

уявляв її як автономію у складі Російської імперії. П.Куліш неоднаково ставився до ролі українського козацтва. У своєму творі “Мальована гайдамаччина” він критикує козаччину та гайдамаччину та їхню ідеалізацію деякими літераторами. Руйнівні, революційні методи боротьби, пов'язані із кривавою жорстокістю, були для П.Куліша несприйнятні. Він намагався поєднати християнський гуманізм із визвольною боротьбою повстанців.

П.Кулішу притаманні кордоцентрично-екзистенціальні погляди, спрямованість на “внутрішню” людину. Він пише про боротьбу “внутрішнього” та “зовнішнього” в людині. “Внутрішнє” - це сутнісне в людині, правдиве, глибоке, “сердечне”, де живе любов до Бога та України. Серце уособлює внутрішню глибину людини, її душу. П.Куліш вважав, що народна мова - це “голос серця”, “мова серця”, “передвічний скарб”.

Творчість П.Куліша являє собою оригінальний синтез просвітницьких, романтичних та позитивістських ідей. Як писав Д.Чижевський, П.Куліш еволюціонував від романтизму до позитивізму, від релігійного світогляду до культу науки, від православ'я до спільної для всіх людей природної релігії, від козакофільства до козакофобства [Історія філософії України: Хрестоматія. - К.,1993. - С.322-333]. П.Куліш зробив спробу показати зв'язок законів природи та національного життя. Всесвіт дає нам закон громадянського життя, це має стати основою ствердження української національності. Політика повинна керуватися законом Божим та наукою, а остання повинна признати ідею царства Божого та водночас спиратися на філософію природознавства.

До братчиків належав також Тарас Шевченко. Звертаючись до славетного українського минулого у традиціях романтизму (поза принципом історичності українська ідея неможлива), Т.Шевченко намагався не

ідеалізувати це минуле. Чи був Т.Шевченко революціонером? Мабуть, що ні, не дивлячись на заклик “громадою обух сталить”, щоб боротися за волю проти царату та кріпосництва. Бунтар? Може й так, але його бунт - це бунт, скоріше, екзистенціальний. Т.Шевченко не висував конкретної програми революційних дій. Він відстоював ідеали суспільної справедливості, добра і любові, свободи людської особистості, її гідності. Поет виступає як Пророк, як глас Божий. Т.Шевченко часто цитує Біблію, але віра його не ортодоксальна, скоріше, народна, яка дозволяє безпосередній зв'язок людини з Богом, яка бачить в Христі захисника пригноблених, носія найкращих людських якостей. Щодо майбутнього України, то становленню української державності та збереженню української культури могла б сприяти слов'янська федерація, до якої могла б увійти Україна.

Поезії Т.Шевченка антропоцентричні: у них зовнішній світ подано крізь світ внутрішній, крізь світ почуттів та роздумів людини, насамперед, над власною долею, крізь пошуки власної правди. Особисті переживання поет переводить у площину загальноукраїнських та загальнолюдських переживань. Шевченкові притаманний антропоморфізм природних об'єктів. Д.Чижевський цілком справедливо зауважив, що природа для Т.Шевченка є дзеркалом людських переживань. Вона відкликається на все, що діється в серці людини, відбиває внутрішнє життя людини в образах та символах [Історія філософії України: Хрестоматія. - К.,1993. - С.330]. У Д.Чижевського можна знайти такі приклади Шевченкового антропоцентризму: для нації Т.Шевченко бере як образ конкретну, живу людську постать – або Прометея (“Кавказ”), або мати (“І мертвим, і живим...” та інде). В релігії теж проявився антропоцентризм Т.Шевченка: він робить наголос на людській природі Христа, Богоматір - це, перш за все,

ідеальний тип матері; взагалі, у релігії поет цінує лише те, що має відношення до людини, до її життя та відкидає те, що є байдужим до живої конкретної людини. Вклонення іконам Т.Шевченко називає “поганством”, архієрейську службу – “комедією”. Критикує пияцтво на релігійні свята; всупереч євангельським ідеалам християни взаємно нищать себе, проливають кров під час релігійних війн та у мирний час. Романтизм Т.Шевченка проявився також у зверненні поета до міфології (про це докладніше можна дізнатися з рекомендованої літератури). Поезія його сповнена символами: степ - це символ нескореної волі, а могила - навпаки; символ часу - дзвони, спів пташок; дерево - символ коловороту життя, вічного повернення. Н.Слухай стверджує, що космос міфопоетичного універсуму Т.Шевченка центрований стосовно денного світила й поліцентричний щодо нічних – “місяця”, “зірки”... Астральні міфологеми Т.Шевченка відтворюють найдавніші світоглядні архетипи українців, пов'язані з культом небесних світил [Слухай Н. Архетипи в неосяжності Шевченкового космосу // Слово і час. – 1999. - №3. - С.8]. Серед 15 значень шевченкової міфологеми “зірка” Н.Слухай називає такі: непорушна точка світобудови, опора Всесвіту, явище з рисами анімізму, медіатор між міфопоетичними полісвітами та ін. Зірки, що падають, - катастрофічна аномалія, руйнування усєї світобудови. Зірки можуть бути символом ясних очей, заповітних дум, долі [Там само].

Творчість Т.Шевченка сприяла відродженню національної свідомості українського народу та розвитку філософії національної ідеї, яка пов'язана із проголошенням волі, рівності, із постійним зверненням до історії України.

Ідеї, які є співзвучними течії романтизму, можна знайти у видатного українського вченого із світовим ім'ям

О.О.Потебні. До кола його наукових інтересів входили філософські проблеми мови та міфу. О.Потебня творчо розвинув низку ідей німецького вченого В.Гумбольдта, зокрема ідею про те, що мова - це не лише готовий інструмент, а й діяльність духу. Мова не є пасивною формою думки, а є засобом її формування. Мовлення удосконалює думку. Думка проявляється через мову; мовлення - це постійний творчий процес, у якому народжується нова істина. Мова не є застиглою. Людина осмислює та пізнає світ через посередництво мови. Думка (суб'єктивне) в слові, в мовленні стає об'єктивною, не втрачаючи суб'єктивності (“я промовляю”, “моє слово”). У слові збігаються думки співрозмовників.

О.Потебня стверджував, що національні культури мають право існувати самостійно. Не може бути найкращої народності. Для існування даної народності необхідним є існування інших народностей. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм. Розвиток народності нерозривно пов'язаний з розвитком її мови. Поняття “народність” визначається, головним чином, мовою. Однак народність полягає не в тім, що виражається мовою, а в тому, як виражається. Сама мова залежить від способу мислення.

О.Потебня вважав, що міфологія - це перший та необхідний етап в еволюції типів пізнання дійсності. У міфологічному мисленні ще не сталося відділення образу речі від самої речі, об'єктивного від суб'єктивного, внутрішнього від зовнішнього. Спочатку явища та об'єкти природи “відповідають” первісній людині на питання про устрій небесного світу, а потім виникає питання вже про самі об'єкти та явища. Людина спершу створює модель небесного світу на ґрунті свого земного досвіду, а потім пояснює земне життя за допомогою моделі життя небесного.

У О.Потебні є також дослідження в галузі символіки мови. Він вважав, що походження символів викликано самим розвитком мови та мислення. Вчений одним з перших застосував антиномії виразу змісту давніх уявлень щодо картини світу: доля - недоля, життя - смерть тощо.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук. думка, 1996. - 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.
5. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
6. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). - Тернопіль: МПП “Презент”, за участю ТОВ “Феліна”, 1994. - 480с.
7. Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн. Кн.1: Навч. посібник /За ред. М.Т.Яценка. - К.: Либідь, 1995. - 368с.
8. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.
9. Максимович М. О значении и происхождении слова //Филос. и социол. мысль. - 1994. - №1 - 2. - С.193 - 200.
10. Костомаров М.І. Твори в 2-х т. - К.: Дніпро, 1967. - Т.1. - Т.2.
11. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). - К.: Либідь, 1991. - 40с.

12. Кулиш П. Рисованная гайдамаччина //Филос. и социол. мысль. - 1994. - №11 - 12. - С.143 - 161.
13. Шевченко Т.Г. Повна збірка творів в 3-х т. - К.: Держлітвидав України, 1949. - Т.1. - Т.3.
14. Гоголь Н.В. Избранные произведения: в 2-х т. - К.: Дніпро, 1983. - Т.1. - Т.2.
15. Пахаренко В. Незбагнений апостол (нарис світобачення Шевченка) //Неопалима купина. - 1994. - №1.; 1995. - №1 - 2. - С.5–64; 1995. - №3 – 4. – С.5–28; 1995. - №5 – 6. – С.5–24.
16. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета: Пер. з англ. - К.: Рад. письменник, 1991. - 214с.
17. Майстренко М.І. Шевченко і античність: літературознавчий нарис. - Одеса: Маяк: Асоціація “Бригантина”, 1992. - 293с.
18. Мовчанюк В.П. Медитативна лірика Т.Г.Шевченка. - К.: Наук. думка, 1993. - 147с.
19. Плющ Л.И. Шаманная поэтика Т.Г.Шевченко //Филос. и социол. мысль. - 1992. - №6. - С.130 - 145; №7. - С.27 - 52.
20. Слухай Н. Архетип в неосаяжності Шевченкового космосу //Слово і час. - 1999. - №3. - С.6-10.
21. Чижевський Д. Т.Шевченко і Д.Штравс //Слово і час. - 1999. - №3. - С.18-21.
22. Нахлик Е. Позитивизм в рецепції Пантелеймона Куліша //Филос. и социол. мысль. - 1994. - №11 - 12. - С.121-142.
23. Нахлик Є. Християнський субстрат історіософії Пантелеймона Куліша //Філол. думка. - 1999. - №5. - С.102-117.
24. Попович М.В. Микола Гоголь: Роман-есе. - М.: Молодь, 1989. - 208с.
25. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 624с.

26. Карпенко Ю. А.Потебня - зачинатель українського народоведення //Филос. и социол. мысль. - 1995. - №1 - 2. - С.23-38.

ТЕМА 8. УКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ XIX - ПОЧ. XX ст.

Загальна характеристика академічної філософії на Україні (XIX - поч. XXст.). Філософські погляди П.Д.Лодія, І.Б.Шада, К.П.Зеленецького, Й.Г.Міхневича, О.Н.Новицького, С.С.Гогоцького та вплив на них ідей Канта, Шеллінга, Фіхте та Гегеля. Позитивізм В.В.Лесевича, панпсихізм О.О.Козлова, “синехологічний спіритуалізм” О.М.Гілярова, неокантіанство Г.І.Челпанова, релігійно-теїстична філософія П.І.Ліницького, “монодуалізм” М.Я.Грота. Філософські погляди П.Д.Юркевича.

Під “академічною” філософією будемо розуміти філософію, що професійно викладалася в академічних світських та духовних закладах. В 1805р. було відкрито Харківський університет та створено Волинський ліцей, у 1817р. припинила своє існування (на щастя, тимчасово) Києво-Могилянська академія; замість неї виникла Київська духовна академія. У цьому ж році в Одесі було створено Рішельєвський ліцей, який пізніше було перетворено в Новоросійський університет. У 1820р. у Ніжині було відкрито ліцей, у 1834р. - Київський університет Святого Володимира [докладніше про цей університет можна прочитати: Ткачук М.Л. З історії академічної філософії в Україні: Університет Святого Володимира //Філософ. думка. - 1999. - №1-2. - С.213-241]. Відкриття нових учбових закладів мало позитивне значення для розвитку освіти та науки на Україні, але цей розвиток стикався з певними

складнощами. Так, у 1817р. міністерство народної освіти об'єдналося з духовним відомством, внаслідок чого виникла цензура, зокрема цензура філософської думки. А в 1850р. в університетах взагалі було заборонено викладання філософії, бо вона пов'язувалася з вільнодумством. Тому й робилися спроби придушити розвиток філософії, мовляв, яка з неї користь?

Але всупереч обставинам філософія таки розвивалася, розглядаючи найважливіші проблеми духовного життя, враховуючи останні найновіші досягнення природничих наук, аналізуючи історію розвитку філософії світової та української.

Дуже великий вплив на українську філософію мала німецька класична філософія. З ідеями Канта, Шеллінга, Гегеля, Фіхте могли погоджуватися або не погоджуватися, але глибокий аналіз цих ідей займав важливе місце у працях багатьох представників української академічної філософії. Наприклад, дуже цікавим є аналіз філософії Канта, який ми знаходимо у професора Львівського університету П.Д.Лодія. Він критикував Канта за скептицизм, агностицизм, відрив чуттєвого від раціонального, емпіричного від логічного. П.Лодій стверджував, що світ існує сам по собі, незалежно від нашої свідомості. Речі діють на наші органи почуттів, чуттєвий досвід допомагає нам отримати знання про ці речі. Розум створює поняття. Істина для П.Лодія пов'язана із відповідністю суджень щодо речей цим речам, що існують самі по собі. Критерій істини - несуперечливість та однастайність думки більшості людей.

П.Лодій вважав, що філософія має безумовну цінність: вона вчить людину пізнавати себе, вона сприяє розвитку наук, допомагає подолати деспотизм у політиці.

Першим професором філософії Харківського університету був німецький філософ І.Б.Шад. Він також

спирався на погляди Канта, Фіхте, Шеллінга. І.Шад намагався подолати кантівське розведення об'єкта та суб'єкта, критикував Канта за апріоризм та агностицизм. Наслідуючи Шеллінга, І.Шад розглядав природу як організм, що самостійно розвивається. Процес пізнання поєднує чуттєве та раціональне. Розсудок спирається на чуттєвий досвід; розум пов'язаний з ідеями, які вносять у світ єдність і гармонію.

І.Шад дотримувався ідеї природного права. Він засуджував деспотизм, вимагав свободу совісті та думки, слова та освіти. Подолати рабство та деспотизм допоможе самовдосконалення людини. Намагання однієї нації стати вище за інші породжує зло та є явищем протиприродним.

Ідеї натурфілософії Шеллінга розвивалися викладачами Рішельєвського ліцею М.Д.Курляндцевим, К.П.Зеленецьким, Й.Г.Міхневичем.

М.Курляндцев вважав, що всі явища природи існують у єдності, взаємозв'язку. І природа, і людина одухотворені Божою думкою та існують як єдиний організм.

К.Зеленецький стверджував, що сутність людства складається з тих самих стихій, що й сутність кожної людини: духовної (діяльність релігії, духовна, розумова діяльність) і тілесної (промислова, мануфактурна, торговельна діяльність). Кожний народ має свою історію і проходить три періоди розвитку: дитинство (як стихія племені), зрілість (організоване тіло) й старість (вичерпність стихій). Політичне буття народу відбиває буття його внутрішніх духовних і промислових сил. Першому періоду властива перевага фантазії, другому - розсудку, третьому - розуму. Процес пізнання К.Зеленецький розглядав як єдність чуттєвого та раціонального.

На думку Й.Міхневича (до речі, також дуже добре обізнаного з класичною німецькою філософією), філософія

(умоглядна наука) вивчає всезагальні начала, початкові форми, вічні закони та останні цілі. Свідомість розкриває свою діяльність у трьох актах: прагненні від себе до не-себе (від людини до світу, або від Я до не-Я), від не-себе до себе; від світу та людини до Бога. Можна стверджувати, що на Й.Міхневича мали вплив погляди Гегеля, заслугу якого Й.Міхневич вбачав у перетворенні філософії в науку абсолютного саморозвитку думки. Й.Міхневич вважав, що основна істина - це істина буття Бога. Вона, з одного боку, обмежує розум людини, але з другого - дає можливість здолати цю обмеженість, оскільки те, що неможливо для людини, можливо для Бога. Те, чого не зможе досягнути розум, відкривається людині у слові Божому. Релігія не може стати предметом філософії, оскільки вона перевищує поняття розуму. Однак філософія не може обійтись без релігії, тому що тільки остання може допомогти філософії подолати скептицизм та містицизм. Аналізуючи погляди Шеллінга, Й.Міхневич піддавав критиці його пантеїзм, а також те, що він “змішував” християнського Бога з міфологічними богами.

Вплив гегелівської філософії відчувається також в працях О.М.Новицького та С.С.Гогоцького.

О.Новицький був першим професором Київського університету Св.Володимира (до цієї посади він працював у Київській духовній академії). Він вважав, що філософія має своїм змістом загальні форми та закони буття, є наукою чистого мислення, відображає єдність розуму та намагається надати цілісність позитивним наукам. Заслугу Канта О.Новицький вбачав у тому, що той примирив думку і буття, однак не зумів примирити знання та віру (на думку О.Новицького, Гегель теж не зумів зробити останнє). Релігія, вважав мислитель, вища за філософію. У розвитку філософської думки вчений виділяв три фази: 1) філософія розвивається в межах релігії, але розглядає

загальне з нею своїм особливим чином; 2) філософія відокремлюється від релігії; 3) філософія знову повертається до релігії, намагаючись поєднати віру із довірою до розуму. У релігійній свідомості примиряються протиріччя, що існують у думках, щезають тривоги серця. Релігія може ставити суто філософські питання, але не може їх вирішувати. Зв'язок філософії та релігії О.Новицький бачив у спільності їхніх об'єктів бачення (світ, Бог), а також у спільній справі філософії та релігії - у поступовому здійсненні ідеї людини. Відмінність існує в способі сприйняття світу, формах знання та рівні їхньої достовірності. Релігія існує, головним чином, у переконаннях серця, філософія, як наука чистого мислення, - в поняттях розуму.

О.Новицький вважав, що філософія є вищим виявленням як загальнолюдського, так і народної самосвідомості, бере свій розвиток з нашого власного національного духу. Філософ стверджував, що головним в історичному процесі є духовне начало. Цей процес - це процес саморозвитку духу (відчувається вплив Гегеля). Про погляди О.Новицького щодо розвитку історії філософії докладніше можна дізнатися з рекомендованої літератури.

Природньо, О.Новицький звернувся також до актуальної теми про корисність філософії. Він писав, що корисне має сенс лише тоді, коли воно спрямоване на досягнення вищих духовних цінностей, здійснення істинної мети життя. Інакше загине все шляхетне в житті народу.

О.Новицький додержувався поширеної думки, що пізнання починається з почуттів, далі йде стадія розсудку, вища ж форма пізнання - розум.

С.Гогоцький теж викладав у Київському університеті Св.Володимира. Філософ стверджував, що в світі панує

принцип зв'язку всього з усім. Світ створено Богом, який гармонізував речі за єдиним планом. С.Гогоцький сам називав власні погляди теїстичними. Філософію вважав змоглядною наукою, яка досліджує найвищі основи, форми пізнання і життя. С.Гогоцький також порівнював релігію та філософію. У релігійних творах, вважав він, переважають почуття та уявлення, пристосовані до загального розуміння, філософські твори викладаються у формі абстрактних начал. Релігія звеличує думку до перших начал всякої істини, філософія - це постійний процес умовиводів. Основне завдання філософії - це осмислення проблеми суб'єктно-об'єктного відношення. Філософська істина являє собою гармонію мислення та буття. С.Гогоцький, як і більшість вчених академічного напрямку, цікавився історією філософії. Він, як і О.Новицький, критикував Гегеля за крайній раціоналізм, адже найголовніше живе у переконаннях серця. Аналізуючи філософські погляди Канта, С.Гогоцький критикував їх за обмеження можливостей теоретичного розуму, але заслугою Канта вважав встановлення додосвідності форм чуттєвого споглядання, виявлення відмінностей між розумом та розсудком, аналіз антиномічності розуму. Критично оцінював С.Гогоцький також і позитивізм О.Конта, зокрема за те, що останній намагався застосовувати до вирішення моральних проблем фізичні закони, а також за штучний перехід від осмислення явищ фізичного світу до пояснення явищ світу моралі.

Певну роль у розвитку академічної філософії відіграла Київська духовна академія. Особливе місце в лекціях викладачів цієї академії займала моральна проблематика. Природньо, що вищі моральні норми вбачалися у Божому Одкровенні. Під цим кутом зору аналізували твори Канта, Шеллінга, Гегеля, Фіхте. Професор філософії І.М.Скворцов стверджував, що той філософ, який відкидає

віру, не заслуговує на довіру до себе. Істинна філософія - в Ісусі Христі. Теїстичний характер мали погляди іншого викладача академії В.М.Карпова. На його думку, завдання філософії полягає в тому, щоб знайти закон гармонійного буття Всесвіту, вказати на місце та значення людини в ньому. Свідомість є началом буття та пізнання. Тому філософ велике значення надавав вивченню самосвідомості.

Починаючи з другої половини ХІХст. у філософській думці України набув поширення позитивізм. Насамперед, це була специфічна реакція на твори німецьких ідеалістів, на їхні спроби створити абсолютні всеосяжні закінчені філософські системи, вершиною чого була гегелівська система абсолютного ідеалізму. Це була реакція на умоглядність філософії, яку сприймали як “науку наук”.

Яскравим представником українського позитивізму був В.В.Лесевич. Його погляди пройшли еволюцію від позиції О.Конта до позиції емпіріокритицизму. В.Лесевич вважав, що уявлення, які лежать в основі нашого знання, мають пряме відношення тільки до окремих індивідуальних явищ або чуттєвих фактів, бо ми можемо пізнати тільки те, що дає нам досвід та спостереження (а не предмети самі по собі). Абстрактні поняття виходять за межі досвіду. Тому закони не існують об'єктивно. “Уявлення про одиничний факт залишається уявленням доти, доки не з'являється можливість ввести це уявлення в певний зв'язок з іншими уявленнями і витворити поняття, котре й отримує назву закону”, - писав В.Лесевич [Історія філософії України: Хрестоматія. - К., 1993. - С.362]. Закон знаходиться в повній залежності від фактів, тому не може бути й мови про вічні та незмінні закони. Світло, звук, тепло також не існують об'єктивно; їх уявлення є лише відтворені нами чуттєві сприймання світла, звуку і тепла. Істина - це відносне поняття; речі, явища змінюються самим актом

досвідного сприймання. Причини сприймань містяться такою ж мірою в об'єктах, як і в суб'єктах; якість сприймань змінюється не лише разом зі змінами об'єкта, але й суб'єкта. Сприймання одного об'єкта різними суб'єктами різне. Наш досвід, вважає В.Лесевич, - це певний, визначений суб'єктивно-об'єктивними умовами досвід; наше мислення - є певне, визначене наше мислення.

Позитивна філософія, на думку В.Лесевича, є завершенням знання окремих наук, є світоспогляданням, яке складається з методичної побудови філософій наук, що охоплюють усю сукупність позитивного знання [Там само. - С.360-361]. Не треба з'ясовувати особливості предмету та методу філософії та межю, яка відділяє філософію від науки. Філософ стверджує, що тільки одному лише науковому світоспогляданню під силу об'єднати людство. В.Лесевичу взагалі є притаманною певна абсолютизація ролі розуму у процесі розвитку суспільства. Він вважав, що порядок людського розвитку в усіх відношеннях був результатом розвитку розумової діяльності, тобто результатом послідовних релігійних та наукових переворотів [Там само. – С.360].

Цікавими є філософські погляди видатного представника Київської філософської школи О.О.Козлова. Свої погляди він називав панпсихізмом. Це - одна з модифікацій персоналізму, який виходив з визнання особистості первинною творчою реальністю та вищою духовною цінністю, а світ розглядався як прояв творчої активності Бога. Філософ вважав, що філософія має право існувати самостійно; вона завжди мала власні предмет та метод. О.Козлов писав про філософію як про науку, що досліджує загальні основи та форми будь-якого знання, є самостійним вченням про зв'язок та співвідношення духу й матерії, предметів окремих наук. Філософія вивчає

природу, єдність всіх явищ світу як основу для практичної діяльності людини. О.Козлов виступав проти заміни філософії конкретними науками.

О.Козлов вважав, що буття - це сукупність станів свідомості суб'єкта, "я". "Я" - це субстанція, яка лежить в основі реальної координації функцій суб'єкта, це єдина абсолютна основа дійсності, це вихідний пункт та мета філософського дослідження. Матеріальні речі не є об'єктивно реальними, а є лише символами духовної субстанції, яку людина усвідомлює в своєму внутрішньому "я". Час та простір є дійсними лише по відношенню до суб'єктивної здібності уявлення та поза цією здібністю не мають сенсу.

Оригінальними є погляди іншого представника Київської філософської школи О.М.Гілярова, які він сам називав "синехологічним (тобто пов'язуючим) спіритуалізмом". Філософію він вважав не наукою, а особливою духовною діяльністю, що існує поряд з наукою та із нею пов'язана. Це спроба створити таке цілісне світорозуміння, яке задовольняло б усі запити нашого духу та допомагало б розібратись у всіх питаннях життя, зокрема про сенс буття. Філософія повинна примирити істини розуму з істинами серця. На філософські погляди О.Гілярова значний вплив мала філософія Платона. Першоосновою світу є свідомість, яка існує вічно. Все інше є її породженням. Існує лише те, що покладається свідомістю та усвідомлюється. Щоб вивчити природу, треба вивчити дух. Змістом свідомості є Всесвіт, який уявляється як живий організм. Носієм свідомості є особа. Всесвіт є сукупністю осіб - носіїв індивідуальної свідомості кожного організму. Філософ визнає існування всесвітньої верховної особи, яка є наскрізь свідомістю, особою всесвітнього організму, першоосновою світу. Людському організму відповідає людська особа, організму

рослин - особина рослини, тварин - особина тварини і т.д. Буття і свідомість тотожні.

О.Гіляров вважав, що цілісне світорозуміння можна створити лише на основі духовного начала як начала діяльного; матеріалізм для цього не є придатним, оскільки пояснює світ із мертвого начала. При цьому О.Гіляров стверджував, що люди живуть більше серцем, ніж розумом, тому велике майбутнє може мати лише та філософська система, яка не йде проти вимог серця.

Представником українського неокантіанства був Г.І.Челпанов. Він народився у 1862р. в місті Маріуполі, працював професором Київського університету, а згодом - у Москві, де заснував перший в Росії інститут психології. Вчений критикував панпсихізм, бо бачив відмінність та незалежність психічного від фізичного. “Фізичне породжувати психічні процеси не може; фізичне породжує тільки фізичне, а поруч із фізичним відбувається психічне” [Історія філософії України: Хрестоматія. - К., 1993. - С.366. Далі посилання на це джерело]. Психічне пізнається способом самоспостереження, а фізичне - через зовнішнє спостереження. Психічним явищам притаманна більш очевидна реальність. Фізичні явища існують самі по собі, а психічні - самі по собі. Думка не є властивістю матерії. Для психічних явищ існує особливе джерело, не матеріальне. Г.Челпанов піддав критиці матеріалізм, який він ототожнював з так званим вульгарним матеріалізмом. Вчений стверджував, що всі якості, які ми приписуємо речам (звук, колір, твердість, тепло, світло і т.п.), а також простір і час являють собою зміст нашого відчуття [Там само. - С.368]. Г.Челпанов писав: “Наше уявлення, почуття, думка і бажання, тобто наші психічні стани, дані нам безпосередньо, ми сприймаємо їх так, як вони є, між тим як матерія у власному розумінні або атоми являють собою лише гіпотезу.” [Там само]. Матерія у власному

значенні слова - це щось кількісно незмінне, що може пояснити можливість постійних змін у світі матеріальних явищ. Навіть якщо матерія в певному розумінні є сукупністю уявлень, треба допустити гіпотезу атомів. Виникає питання: чи вважав вчений, що матеріальні процеси - це тільки наші уявлення, що відчуття є чимось абсолютно суб'єктивним? Г.Челпанов стверджував, що звук, колір і т.п. являють собою не копії речей, а знаки змін, що відбуваються в об'єктивному світі. Але матерія, на його думку, - це дещо більше, ніж лише тільки уявлення. Вчений визнавав, що існує закономірний зв'язок між відчуттям і зовнішніми подразниками. Так, відчуття кольору не є щось абсолютно суб'єктивне. Воно є продуктом взаємодії між зовнішнім процесом і психофізичними умовами сприймання. Існує певна об'єктивна основа простору, але поняття простору такою ж мірою є продуктом діяльності самої свідомості. Г.Челпанов приділяв аналізу процесу пізнання дуже велику увагу. Він вважав, що неможливо побудувати філософську систему, якщо не визначитися зарані, що наш розум може пізнати, а що - ні, тобто, якщо не визначити межі пізнання. Виникає необхідність з'ясувати, що в пізнанні належить суб'єктові, що - об'єктові. Г.Челпанов продовжує розвивати кантівський апріоризм. Поняття числа, часу, простору, причинності, закони мислення є апріорними, виступають необхідною передумовою пізнання.

Професор П.І.Ліницький теж намагався визначити суть філософії. Він визначив останню як розмірковування, яке обрало за мету пізнання істини та досягнення всезагальних первинних основ життя, пізнання сутності, законів та зв'язків дійсності. Специфіка філософії полягає у тому, що її мета - це створення загального світогляду. Спеціальні науки досліджують лише певне коло предметів.

Позитивістська точка зору на предмет філософії є для П.Ліницького несприйнятною. Філософське питання про сутність буття пов'язане, в першу чергу, із питанням про Бога, тобто про безумовну всемогутню істоту. Питання про безумовне - це головне філософське питання (зокрема, доведення буття безумовного). До філософської проблематики відносяться також питання про пізнання та про людську природу. Пізнання - це процес розвитку наших уявлень про світ, де істина - це все зрозуміле і дане відповідно до свого значення. П.Ліницький вважав, що релігійна віра не виключає свободи наукового дослідження. Людина - це діяльна істота. В основі людської гідності, щастя та добробуту лежить праця. Матеріалізм П.Ліницький називав негативним вченням, оскільки вважав, що він заперечує буття духу та філософію взагалі як вияв і породження духу.

Намагання деяких філософів протиставити раціоналізмові з його абстрактними метафізичними поняттями живу конкретну людину з її пошуками сенсу життя та моральних основ призвели до спроб психологізувати філософію. Так, для професора М.Я.Грота питання філософії - це спеціальні психологічні питання. Філософія - не наука про світ в цілому. Вона розкриває те, що повинно бути, а не те, що є. Кінцеве завдання філософії полягає у тому, щоб привести духовне життя людини до повної гармонії, примирити ворогуючі стихії думки, почуття і волі. Філософія повинна дати людині моральні основи життя. Завдання пізнання полягає у витлумаченні явищ нашого зовнішнього та внутрішнього досвіду як виражень законів буття Всесвіту. М.Грот вважав, що в основі буття лежать два начала: духовне та матеріальне, однак цей дуалізм намагався подолати, тому називав власні погляди монодуалізмом. Цей монодуалізм ґрунтується на ідеї сили, яка об'єднує дух та матерію.

Поняття сили співпадає з поняттям волі як джерела активності в природі. М.Грот визнає існування Бога, або “свідомості Всесвіту”, як особливої активної сили природи, як першооснови всього суцього.

Останнє питання теми присвячено видатному українському філософу П.Д.Юркевичу. Про його біографію можна дізнатися з рекомендованої літератури, а також зі статті Юрас І.І. “Памфіл Юркевич: подробиці біографії” [див.: Філософська думка. - 1999. - №4. - С.119-138]. Вчений цікавився історією філософії, філософською антропологією, гносеологією, етикою, філософією релігії. Більшість своїх філософських праць він написав, коли викладав у Київській духовній академії, його філософські погляди відповідають відразу кільком напрямкам: романтизму, академічній філософії (релігійна течія), філософській антропології. На його становлення як філософа мали вплив твори давньогрецьких філософів (Платона, Плотіна), представників патристики, твори представників німецької класичної філософії, насамперед, Канта.

П.Юркевич вважав, що людина пізнає світ за допомогою уявлень, понять та ідей. На рівні уявлення (яке пов'язане із чуттєвим спогляданням) існує найграничніша розбіжність між думкою та предметом або явищем. Ця розбіжність має місце тому, що уявлення створюються за суб'єктивною асоціацією та здебільшого відображають емоційно-чуттєвий стан людини. Тому П.Юркевич вважає, що чуттєве пізнання не дає людині безсумнівної істини. Поняття дає знання сутності конкретного предмета, відображає зв'язок та співвідношення елементів, які утворюють предмет. Поняття виражає предмет згідно з його натурою, пізнає та об'єднує такі його властивості, за відсутністю яких він як саме цей предмет не міг би існувати. Це ступінь розсудку. Вища форма пізнання - це

пізнання за допомогою розуму, пізнання через ідею. В ідеї мислення та буття збігаються; вона є основою, законом і нормою явища. В ідеї ми бачимо речі в їх істинній натурі. Тобто, істинна сутність предмета розкривається не у чуттєвому його образі, а в його ідеї. Відбувається синтез результатів пізнання та створюється цілісний світогляд, який є пов'язаним із вірою в Бога та безсмертя душі. В ідеї закладені підвалини не лише істини, але й добра та краси. Ці міркування П.Юркевича доводять, що на його філософські погляди мала великий вплив філософія Платона. Ідея показує, що таке річ стосовно безумовної основи явищ. Тому припущення ідеї, вважає П.Юркевич, вирізняє переважно філософську точку зору на предмети, бо “філософія прагне зрозуміти явища зовнішнього й внутрішнього досвіду в їх залежності від безумовної основи будь-якої дійсності.” [Юркевич П.Д. Ідея //Юркевич П.Д. Вибране. - К., 1993. - С.7]. Філософія, на думку вченого, як цілісне світоспоглядання, є справою не людини, а людства, яке ніколи не живе абстрактною або суто логічною свідомістю, а розкриває своє духовне життя в усій повноті та цілісності його моментів [Там само. - С.72].

Людина постає в творах П.Юркевича не тільки як мікрокосм, але й як конкретна індивідуальність. Основа того, що почуття, уявлення, дії набувають особистісного спрямування, міститься в серці. Цій темі присвячена окрема праця П.Юркевича “Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого”. Можна погодитися з І.В.Потаєвою, яка вважає, що розробка символу серця у П.Юркевича (на відміну від поглядів Г.Сковороди, П.Куліша, Т.Шевченка) має загально-християнський характер [див.: Потаєва І.В. Про “філософію серця” в працях Дмитра Чижевського // Філософ. і соціол. думка. - 1994. - №5-6. - С.18-28]. Дослідження

проблеми П.Юркевич почав з аналізу саме релігійних текстів, у яких серце розглядається як “осереддя всього тілесного й духовного життя людини, як найістотніший орган і щонайближче містище всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками” [Юркевич П.Д. Серце...//Юркевич П.Д. Вибране. - К., 1993. - С.73]. Саме в серці полягає основа релігійної свідомості. Мислення не вичерпує всієї повноти духовного життя так само, як досконалість мислення ще не позначає всіх досконалостей людського духу, вважає філософ. Якби людина виявляла себе одним лише мисленням, то різноманітний світ відкривався і її свідомості як правильна, але нежива математична величина. Світ істинний, живий, сповнений життєвих сил, існує та відкривається передовсім серцю, а звідси вже мисленню. Діяльність розуму є однаковою для всіх людей. Індивідуальність людини, її оригінальність визначає серце. Серце - це не тільки осереддя духовного життя, але й душевного, та може відкривати такі душевні стани, які є недоступними для логічного мислення. Серце - глибоке, йому відкривається істина, але в його глибині ховається також те, що розумом досягнути неможливо, тобто щось позасвідоме.

У серці зароджується здатність людини на вчинки. Серце скеровує вчинки людей, є джерелом моральних принципів. Дії тільки тоді мають моральну цінність, коли вони здійснюються вільно, від серця.

Продовжуючи тему моралі, зазначимо, що П.Юркевич вважав справедливість та любов найміцнішими умовами для встановлення миру і братерства між людьми. Мир між людьми вимагає, щоб людина була замирена з собою, перемогла пристрасті, прислухалася до голосу сумління, володіла собою.

П.Юркевич не абсолютизував роль і значення серця. Він вважав за необхідне створення гармонії між серцем та розумом.

Як бачимо, українська академічна філософія не була однорідною. Серед філософів були представники неокантіанства, персоналізму, позитивізму, релігійного напрямку. Філософи були прекрасно обізнані з творами античних філософів, представників німецької класичної філософії, позитивізму та інших напрямків. Позиції українських вчених відрізнялись не запозиченням чийось думок, а оригінальністю, ґрунтовним осмисленням актуальних філософських проблем, вихідних теоретико-методологічних засад філософського знання, критичним аналізом як ідеалізму, так і матеріалізму. Більшість представників української академічної філософії ХІХ - поч.ХХст. вважали філософію самостійною сферою духовного життя, яка має велику цінність, насамперед, тому, що допомагає людині пізнавати та вдосконалювати себе і світ. Філософія створює цілісне світорозуміння, яке допомагає вирішувати найзагальніші проблеми, скажимо, про сенс буття, зв'язок духу і матерії, єдність всіх явищ світу. Філософія спрямовує людину на досягнення вищих духовних цінностей. Багато хто з філософів вбачав вищі духовні цінності у Божому Одкровенні.

Рекондована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук. думка, 1996. - 287с.

4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.
5. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
6. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч.посібник для студ. вищ. навч. закладів. - К.: Либідь, 1993. - 559с.
7. Лук Й.І. Етичні ідеї в філософії України другої половини ХІХ -початку ХХ ст. - К.: Наук. думка, 1993. - 151с.
8. Юркевич П.Д. Философские произведения. - М.: Правда, 1990. - 670с.
9. Мойсеїв І. Філософська, богословська та педагогічна спадщина П.Д.Юркевича та її місце в історії вітчизняної культури //Філософ. і соціол. думка. - 1994. - №5 - 6. - С.248-250.
10. Чижевський Д. “Філософія серця” Памфіла Юркевича //Український Світ. - 1994. - №1 - 2. - С.8-12.
11. Піч Роланд. Найголовніші елементи філософії Памфіла Юркевича //Український Світ. - 1994. - №1 - 2. - С.13-16.
12. Вільчинська С. Антропологічні розвідки П.Юркевича та С.К'єркегора: аналогії і паралелі //Філософ. думка. - 1999. - №1 - 2. - С.161-187.
13. Вильчинская С. П.Юркевич и З.Фрейд о бессознательном (опыт сравнительного анализа) //Филос. и социол. мысль. - 1996. - №3 - 4. - С.72-87.
14. Громов М. Кардиогносия Памфила Юркевича и традиции отечественной философии //Филос. и социол. мысль. - 1996. - №3 - 4. - С.16-28.
15. Шинкаренко Е. Этический потенциал “Философии сердца” Памфила Юркевича //Филос. и социол. мысль. - 1996. - №3 - 4. - С.4-15.

16. Бовсунівська Т. Йосип Міхневич і становлення українського романтичного мислення (до 190-річчя від дня народження філософа) //Філософ. думка. - 1999. - №3. - С.51-60.
17. Марцинковская Т.Д., Ярошевский М.Г. Неизвестные страницы творчества Г.И.Челпанова //Вопр. философии. - 1999. - №6. - С.99-107.
18. Козлов А. Критика “Критики” Канта //Филос. и социол. мысль. -1995. - №1-2. - С.158-169.
19. Плужник В.А. Идеи персонализма в киевской школе философии. Алексей Козлов //Филос. и социол. мысль. - 1995. - №1 - 2. - С.138-157.
20. Ткачук М. Орест Новицкий: преодолевая забвение //Филос. и социол. мысль. - 1996. - №1 - 2. - С.175-191.
21. Новицкий О. Несколько слов в ответ на рецензию сочинения: “Постепенное развитие древних философских учений и пр.”, помещенную в “Современнике” //Филос. и социол. мысль. - 1996. - №1 - 2. - С.192-207.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ 4

- Що саме сприяло розвитку українського романтизму?
- Визначте загальні характерні риси романтизму.
- Зробіть порівняльний аналіз творчості німецьких та українських романтиків.
- Що було спільного у філософських та соціально-політичних поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства?
- Як на Вашу думку, чому Т.Шевченко у своїх творах звертається до міфологічних образів?
- Що таке “національна ідея”?
- Визначення предмета філософії та її специфіки українськими філософами академічного напрямку.

- Гносеологічні погляди представників української академічної філософії. Порівняйте гносеологічні погляди І.Канта та Г.Челпанова.
- Наведіть приклади критики так званого вульгарного матеріалізма та позитивізма в творах філософів академічного напрямку.
- Порівняйте погляди Г.Сковороди та П.Юркевича щодо "серця". Чи є П.Юркевич продовжувачем традицій українського кордоцентризму?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

- ❖ Вплив філософії Ф.Шеллінга на розвиток ідей романтизму в Україні.
- ❖ Ідеї романтизму в творах М.Гоголя.
- ❖ Ідеї екзистенціалізму у поезії Т.Шевченка.
- ❖ Поезія Т.Шевченка: чи є вона міфопоезією?
- ❖ “Філософія серця” в українській філософії.
- ❖ Філософсько-антропологічна концепція П.Юркевича.
- ❖ Платонівська філософія та філософська концепція П.Юркевича.
- ❖ Особливості позитивізму В.Лесевича.

**РОЗДІЛ 5. ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
РОЗВИТКУ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ
УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ.
ФІЛОСОФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
РАДИКАЛІЗМУ.
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ**

**ТЕМА 9. ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА
РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У
ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ**

Соціокультурні передумови розвитку філософії національної ідеї та поглядів на державу (середина ХІХст. - початок ХХст.). Історіософська концепція М.П.Драгоманова: ідея громадського поступу як центральна. Ідеал федералізму. Особливості поглядів на вирішення національного питання. Відношення до державницької ідеї. Інші особливості світогляду вченого. Основні соціальні та філософські ідеї у творчості Лесі Українки. Утвердження ідеї високого громадського обов'язку митця. Історіософія І.Я.Франка. Соціалізм як суспільний ідеал. Національна ідея в творчості вченого. Філософські погляди І.Франка.

Як завжди, перш за все, треба проаналізувати соціокультурні передумови вивчаемого періоду в розвитку української філософії взагалі та філософії української ідеї зокрема, який розпочався приблизно у середині ХІХст.

Почнемо з економіки. На Лівобережній Україні та на Слобожанщині продовжується будівництво великих централізованих мануфактур, розпочате ще у 20-ті роки ХVІІІст. під впливом перетворень Петра І (у Західній та

Правобережній Україні цей процес розпочався у 70-ті роки XVIIIст.). В останній чверті XVIIIст. починають з'являтися перші доменні мануфактури, а з кінця XVIIIст. починає свій розвиток машинобудівна промисловість. Наприкінці XIXст. Україна щодо промислового розвитку посідала одне з перших місць в Російській імперії, фабрика стала основною формою виробництва, а основну продуктивну силу в промисловості становив фабричний робітник. Активно розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. Всі ці факти свідчать про зародження та розвиток на Україні капіталістичного ладу.

Але промисловість західноукраїнських земель, які входили до Австро-Угорщини, розвивалася значно повільніше. У 60-70-ті роки XIXст. там переважала дрібна промисловість. Рівень механізації був низьким. Західноукраїнська промисловість не мала тих податкових пільг, які були в австрійських підприємств. Але головним було те, що імпортні фабрично-заводські вироби з більш розвинутих західних провінцій Австро-Угорщини були більш дешевими. Взагалі можна зауважити, що у промисловості західноукраїнських земель значну роль відігравав іноземний капітал - європейський та американський. Через утворення банків, акціонерних товариств, синдикатів, концернів іноземні підприємці оволоділи основними галузями промисловості Західної України, одержуючи значні прибутки. Мала місце неймовірна експлуатація робітників. Подивимося на це очима М.Коцюбинського. У своєму рефераті, прочитаному у 1908р. та присвяченому Іванові Франку він пише: "Коли перше, за панщини, експлуатація селянина була в стадії, так сказати, "натурального" хижацтва, то при зрості капіталізму вона приймає форми гострої, смертельної боротьби. Капіталізм висовує вже свої пазури, вони ростуть і загострюються. На село йдуть походами нові

експлоататори, опутують селянина довгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь розстелюють свої сіті. Вчора хлібороб, хазяїн, а сьогодні пролетарій - селянин неминуче попадає у ті сіті і гине в нерівній боротьбі.” [Коцюбинський М. Твори в 7-ми т. - К.: Наук. думка, 1975. - Т.4. - С.51]. Або звернемося до художнього свідoctва самого І.Франка, пригадавши його “Борислав сміється” та інші твори, в яких правдиво змальовано жахливе становище робітників в Австро-Угорщині.

Проаналізуємо політичну ситуацію. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства центр активної політичної діяльності змістився на Західну Україну. Навесні 1848р. у Європі, в тому числі в Австро-Угорщині, до якої входила Галичина, активізувався антифеодальний, національно-визвольний рух. Українська молодь підтримала виступ польського студентства у Львові з вимогами відновлення Польщі у межах 1772р. У квітні 1848р. львівські українці подали австрійському цісарю петицію, де зазначалося, що вони є частиною великого слов'янського народу, є автохтонами у Галичині та мають право на навчання в українських школах, на діловодство українською мовою, на представництво в органах влади. 2 травня 1848р. було засновано Головну Руську Раду. Українські делегати взяли участь у Слов'янському конгресі в Празі, де теж йшлося про автономію для краю, про вільний розвиток української мови поряд з польською. Однак поразка революції 1848-49рр. затримала розвиток національного руху в Галичині. Але ненадовго, тому що у 1859-60рр. цей рух знов активізувався. У ці роки підвищується громадська активність на Східній Україні. Впроваджуються судова та земська реформи. Спочатку у Петербурзі та Києві, а потім у Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі виникають культурницькі українські громади.

Проблеми, які вони вирішували, мали етнографічний, філологічний, історичний характер. Громадівці цікавилися українською мовою та традиціями, культурою запорожців. Однак не дивлячись на те, що діяльність громад носила культурницьку спрямованість, у липні 1863р. українські наукові, релігійні та педагогічні видання було заборонено, а громади невдовзі розпущено; декого з громадських діячів було заслано у віддалені куточки Росії.

На початку 70-х років М.Драгоманов, В.Антонович, О.Русов, М.Зібер, С.Подолінський утворили так звану “Стару громаду”. У 1873р. було куплено друкарню у Львові і започатковано діяльність Товариства ім.Т.Шевченка. Про те, на якому тлі виникали громади, про те, чим жила більшість галицької інтелігенції у 70-ті роки ХІХст., можна прочитати у вище згаданому рефераті М.Коцюбинського: “Ще з кінця 60 років серед галицької інтелігенції почались суперечки, чи ми самостійний народ, чи тільки частина російського. Чи наша мова окремий “язик”, чи “нарцьчіє” великоруського. Ці суперечки ділили людей на два ворожі табори і розкололи вкінці галицьку інтелігенцію на москвофілів і народовців.<...> Опріч язових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою, а та політика зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, що-небудь, хоч дрібницю, випросить у нього. Це була політика рабів. Ідея абсолютизму, бюрократичне “чинопочитаніє”, затхлість, байдужність до живих народних інтересів, повне безсилля в духовній сфері, схоластичність, теологічний та догматичний спосіб думання - от чим характеризується тодішня, навіть краща, частина галицької інтелігенції.” [Т.4. - С.43].

Переважно культурницька діяльність відновлених на теренах Російської імперії громад зазнала нищівного удару з боку царського режиму. Вже за Олександра ІІ було

заборонено публікувати та ввозити літературу, написану українською мовою. Не можна було користуватися нею в школах та театрі. Київську громаду було заборонено.

Новий етап в історії розробки філософії української ідеї почався з кінця 80-х рр. ХІХст. Знову бачимо зміщення центру політичного та культурного життя у Галичину, бо режим Австро-Угорської імперії був більш толерантним до національних потреб українців, аніж режим Російської імперії. Новий етап був пов'язаний з активною діяльністю так званої “Молодої України”, лідером якої був І.Я.Франко.

Погляди видатного українського публіциста, історика, філософа, громадського діяча другої половини ХІХст. М.П.Драгоманова були близькими до соціалістичних, а, точніше, до соціал-демократичних. Однією з головних ідей в його історіософській концепції була ідея безупинного громадського поступу, мета якого полягала у здійсненні ідеалів лібералізму та демократії, втіленні в життя такого ладу, який вчений називав “безначальство”. (Останнє передбачало добровільне об'єднання вільних, гармонійно розвинених осіб, громад, областей, а також гармонію особистостей, громад, товариств тощо.) Втілення цього ладу вимагало демократичних перетворень у Росії на основі федералізму, децентралізацію, створення розвинутого місцевого самоврядування громад і областей. Україну М.Драгоманов уявляв як союз вільних громад. До федерації Україна (як і інші народи) має входити тільки за власним бажанням як рівноправна та вільна у вирішенні власних внутрішніх питань. Українці повинні самі вирішувати, чи бути з Росією, чи ні. Однак сам М.Драгоманов бачив майбутнє України пов'язаним із Росією, у якій повинні здійснитися означені вище демократичні процеси. Це могло б сприяти національному розвитку України. І взагалі, для українського народу, який

втратив свою державність, федеральний устрій був би кроком у прогресивному напрямку. М. Драгоманов мріяв також про конфедерацію європейських держав.

Відстоюючи національну самостійність українського народу, М. Драгоманов вказував, що вирішення національного питання на Україні повинно бути пов'язане зі світовим розвитком, себто із загально-людським та соціальним прогресом. До речі, за критерій історичного прогресу він вважав вищий рівень духовної культури та соціальної справедливості. Вчений характеризував власні погляди так: космополітизм в ідеях та цілях, націоналізм в ґрунті та формі культурної праці. Національність - це форма, ґрунт, засіб загального поступу, засіб розвитку людини та суспільства. Взагалі, український національний рух - це складова частина загального національного прогресу людства. Вчений відстоював ідею про необхідність синтезу національного та інтернаціонального на основі демократичних перетворень взагалі та у справах національної політики зокрема.

М. П. Драгоманов вважав боротьбу за державну самостійність України зайвою. Український народ повинен намагатися досягти політичної незалежності через федералізм разом з іншими народами Росії та Австрії, використовуючи автономію громад, територій, націй. Цей шлях є більш демократичним та передбачає менші жертви та зусилля. Часи для відтворення української державності минули, ситуація змінилася, українські демократичні сили повинні протистояти Росії як імперії в союзі з демократичними силами інших народів, що згодом приведе до політичного визволення всіх народів, до всесвітньої вільної федерації, в яку за власним бажанням увійде вільний український народ. Вчений вважав, що треба боротися за національне визволення, а політичне прийде само по собі, через працю та культурний розвиток.

Треба розвивати власну культуру та шукати зближення з європейською цивілізацією.

М. Драгоманов вважав, що найвища в світі цінність - це людина, а головний рушій історії - людська потреба в самодіяльності, самовдосконаленні. Класова боротьба, політичний та національний рух є похідними від цього. М. Драгоманов не сприймав положень марксизму про диктатуру пролетаріату, соціалістичну революцію й т.п. Він вважав, що в ідеальному суспільстві державний устрій неможливий, оскільки пов'язував державу з централізацією та бюрократизацією життя. Основою суспільства повинна стать громада із колективною власністю на землю та знаряддя виробництва. Не виключаючи революцій зовсім, М. Драгоманов наполягав на мирних засобах: просвіті, пропаганді. Революції повинні керуватися розумом, а не почуттям, інакше обов'язково будуть жертви. Революціонери насамперед повинні турбуватися про досягнення політичних свобод, просвіту, підвищення культурного рівня народу, в тому числі через оволодіння досягненнями світової цивілізації.

У світогляді М. Драгоманова можна знайти ідеї, близькі до романтизму, а також до позитивізму (позитивізму Г. Спенсера). Як і представники романтизму, він надавав велике значення розвитку української мови для соціального, національного та культурного прогресу, а також наголошував на важливій ролі інтелігенції у цьому. Називаючи свої погляди позитивістськими, він мав на увазі, насамперед, використання у філософії наукових методів пізнання. Він був переконаний у пізнавальності світу. Істина - це процес, вважав вчений. М. Драгоманов стверджував, що природі та суспільству притаманний розвиток і рух. Він заперечував існування Бога, вважав, що релігія спиняє поступ. Як він сам казав, “або астрономія, або Ісус Навін...”.

Видатна поетеса, публіцист, громадський діяч Леся Українка (Л.П.Квітка-Косач) також, як і М.Драгоманов, мала соціал-демократичні погляди, але більш рішуче наполягала на необхідності активних дій за національне та соціальне визволення народу, надаючи особливе значення діям робітничого класу. Поетеса мріяла про таку державу, де панували б право і закон, тобто люди мали б реальні громадські права та свободи, де не було б експлуатації ні людей, ні націй, де було б встановлене реальне народовладдя, забезпечені свобода та розвиток особистості. У своїй творчості поетеса зверталася до проблем рушійних сил суспільного розвитку, ролі народних мас та особи в історії, проблеми класової боротьби, завдань, які ставить ця боротьба перед робітничим класом. У творі “Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки “Хто з чого жие” поетеса наголошує на тому, що свідомі робітники не повинні зважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить, бо ніякий народ не є ліпшим за інший, а повинні триматися спільно, одностайно, “бо у всіх у них один ворог - стан багачів, капіталістів, що користає з робітницької праці.” [Українка Леся. Твори в 5-ти т. - К., 1954. - Т.4. - С.304]. Леся Українка закликає робітників усіх країн єднатися, організувати всесвітню робітничу партію.

У своїй творчості поетеса звертається до подій світової історії, героїв античної та української міфології, надаючи їм сучасного звучання та значення, переосмислюючи їх, дивлячись на них із сьогодення. Так, яскравим прикладом патріотизму та завзятої боротьби за незалежність була для Лесі Українки боротьба шотландського народу на чолі з відважним лицарем Робертом Брюсом із англійцями (див. поему “Роберт Брюс, король шотландський”) [Там само. - Т.1].

З великою тугою в серці писала поетеса про стан свого рідного українського народу: “Ми паралітики з блискучими очима, Великі духом, силою малі. Орлині крила чуєм за плечима, Самі ж кайданами прикуті до землі. Ми навіть власної не маєм хати...” [вірш “Товарищі на спомин”]; там само. - Т.1. - С.113]. Є в поетеси вірш з дуже красномовною назвою “slavus – sclavus” (“Слов'янин – раб” /лат./). І жаль, і докір чується в його рядках: “Тепер, куди не глянь, усюди слов'янин На себе самохіть кладе кайдани, І кажуть всі: варт віл свого ярма, Дивіться, як покірно тягне рало!” [Там само. - Т.1. - С.107-108]. Своїми палкими рядками поетеса намагалася пробудити співвітчизників до рішучих дій проти національного та соціального поневолення, за людську гідність. У цьому бачить вона сенс свого життя, завдання української інтелігенції. Дуже близькою для поетеси була тема свободи творчості, суспільного обов'язку творця, зокрема поета, який повинен бути не тільки мислителем, а й громадянином, борцем, ідейним натхненником народних мас. У поемі “Давня казка” поетеса показує, яку чарівну силу має слово справжнього народного поета [Там само. - Т.1]. Воно може втішити, розважити, дати душі відпочинок од смутку, причарувати, зародити в серці любов, а принагідно стати гострою зброєю у боротьбі з кривдою.

Леся Українка була щирим патріотом своєї землі. Але її патріотизм не мав нічого спільного із поглядами “патріотів нового курсу”, які вимагали створення “науки на національному ґрунті”, намагаючись відірвати українську культуру від “москальської”. Про це поетеса пише в статті “Безпардонний” патріотизм” [Там само. - Т.4. - С.292-294]. Розвиваючи власну культуру, нащо цуратися вагомих надбань інших культур? У своїх творах (особливо ліричних) Леся Українка намагалася осмислити деякі

етичні питання з точки зору не тільки класової або національної, але й загальнолюдської.

Дуже критично ставилася поетеса до релігії. Показовим є глибокий за змістом драматичний твір “В катакомбах” [Там само. - Т.2]. Неофіт-раб приходять до перших християн, щоб знайти волю, любов, правду, надію у жорстокому житті, але знаходить лише “марну мрію про небесне царство та про царя єдиного в трьох лицах, що над панами нашими панує, а їм дає над нами панувати...” [Там само. - Т.2. - С.236]. Релігія не закликає до повстання, шанує владу, кесаря, тобто мовчки погоджується із рабством, із гнобленням народу. Не цієї віри жадає неофіт, а віри в святу силу, “що розум просвітить у найтемніших, і всіх людей збере в громаду вільну без пастиря, дозорця і без пана...” [Там само. - С.238]. Для героя твору краще страта, ніж ярмо раба. Для нього прикладом є нескорений титан Прометей. Тема прометеївського бунту, нескореної людини була для поетеси близькою. Та чи можна зробити висновок, що поема “В катакомбах” є атеїстичним твором? На нашу думку, ні. Можна погодитись із М.Кудрявцевим, що ця поема спрямована не проти гуманістичних засад християнства як такого, особливо первісного, а спрямована “проти користолюбства й пристосовництва лицемірних проповідників “любові до ближнього”, які вчення Христа використовували у власних меркантильних цілях.” [Кудрявцев М. Нерозкаяний бунт //Слово і час. - 1999. - №8. - С.27].

Філософські погляди Лесі Українки можна схарактеризувати як матеріалістичні. Вона вважала, що матерія є носієм змін, неперервного руху, постійного розвитку, містить у собі стимули цих перетворень. Поетеса була впевнена у можливості пізнання світу, критикувала фаталізм, механістичний матеріалізм. У її ліричних творах часто розкривається тема гармонії між людиною та

природою. Інколи для цього поетеса звертається до міфологічних образів.

Нарешті, звернемося до поглядів І.Я.Франка, видатного українського мислителя, письменника, вченого, активного громадського діяча другої половини ХІХ - початку ХХст.

Почнемо з поглядів І.Франка щодо суспільного розвитку, який він уявляв собі як закономірний процес поступу, в основі якого лежить суспільна праця, що об'єднує людей. Основа суспільного життя - економічні відносини; зміни у духовному стані суспільства пов'язані із змінами в економіці. Погляди І.Франка, на нашу думку, навряд чи можна назвати марксистськими, він був, скоріше, соціалістом. І.Франко з великою гіркотою писав про стан сучасного йому суспільства, де всюди “нівечиться правда. Всюди панує брехня...”. Австро-Угорську імперію він називав тюрмою народів, конституцію – “міфом” (до речі, зверніть увагу на цікаве оповідання “Свинська конституція”). У вірші “Багно гнилеє між країв Європи...” (так він характеризує Австрію) знаходимо такі рядки: “Розсадниця недумства і застою, О Австріє! Де ти поставиш стопи, Повзе облуда, здирство, плач народу. Цвіте бездушність...” [Франко І. Вибрані твори у трьох томах. - К., 1973. - Т.1. - С.125]. Дійсної опозиції режиму майже не було, була “м'явкаюча”, яка “і з руки їсть, і гладити дається”. Це слова з казки, що має назву “Опозиція” [див.: Оповідання українських письменників дожовтневого періоду. Збірник. - К., 1977. - С.90-95]. З гострою іронією пише І.Франко про “остру” та “люту” Опозицію, яка тільки те й вміла, що м'явкати голосно “Кдивда нам!” та “Дівнопдавність” (бо не вміла вимовляти літеру “р”). Стоїть вона, “нюхає, облизується, - одним словом, орієнтується”, її дуже просто налякати, і якщо запропонувати “посади” та “аванси”, то вона може із владою “порозумітися”.

І.Франко мріяв про встановлення такого справедливого ладу, у якому не буде ніякої соціальної нерівності, ніякої експлуатації. Він закликав до революційної боротьби за щастя та свободу людини, перетворити існуючий лад “Не зброєю, не силою Огню, заліза і війни, А правдою, і працею, Й наукою. А як війна Кривава понадобиться - Не наша буде о тім вина” [Франко І. Вибрані твори у трьох томах. - К., 1973. - Т.1. - С.72]. Про цілі революційної боротьби мислитель пише й у вірші “Товаришам із тюрми”:

“Наша ціль - людське щастя і воля,

Розум владний без віри основ

І братерство велике, всесвітнє,

Вільна праця і вільна любов! ...

Не від бога те царство нам спаде,

Не святі його з неба знесуть,

Але власний наш розум посяде,

Сильна воля і спільний наш труд.” [Там само. - С.322].

Особливе значення у революційній боротьбі мають рішучі дії робітничого класу. Щодо селянства, то шлях його переходу до соціалізму І.Франко вбачав у розвитку кооперативного та спілкового руху селян. Рушійною силою у суспільному житті письменник вважав матеріальні інтереси людей, а також суспільні ідеали.

Майбутній соціалістичний лад, з точки зору І.Франка, буде базуватися на самоврядуванні громад, повітів, країв, об'єднаних у вільну федерацію. Замість держави буде створена адміністрація суспільних витворів, вибрана всіма членами повіту, громади, краю тощо. Люди житимуть вільно, без тотальної регламентації їхнього життя з боку держави. Всі продуктивні сили перейдуть у власність колективу. І.Франко бачив соціалістичне суспільство як асоціацію громад, кожна з яких матиме рівні права у самоврядуванні.

Ідея національної самостійності займала в творчості мислителя дуже важливе місце. Він мріяв про Україну як самостійного суб'єкта історії. Досягти цієї самостійності можна через боротьбу проти економічної нерівності та тиску однієї нації на іншу, а також через культурницьку діяльність. Однією з політичних вимог революційної боротьби повинна стать вимога рівності всіх націй і народів.

Безперечно, І.Франко був палким патріотом українського краю. Але його патріотизм не мав нічого спільного з вузьким патріотизмом тих кіл української інтелігенції, які хотіли б зовсім відокремити українську літературу від літератури інших народів. У статті “Література, її завдання і найважливіші ціхи” І.Франко підкреслює, що інтелігенція, коли вже хоче бути інтелігенцією, не може замкнутися в тіснім колі однієї літератури, але мусить студіювати, читати і порівнювати й твори других літератур [Франко І.Я. Вибрані твори. - Львів, 1981. - С.402]. Як бачимо, письменникові був притаманний також інтернаціоналізм. Патріотизм І.Франка - не показовий, не “празнична одежина”, а “труд важкий, Гарячка невдержима”, - так він пише у вірші “Сідогдавому” [Франко І. Вибрані твори у трьох томах. - К., 1973. - Т.1. - С.192].

Процес утворення свідомої української нації передбачає загальнокультурний розвиток народу; особливе значення має розвиток мови та літератури. Щодо останньої, то в згадуваній вище статті “Література, її завдання...” письменник наголошує на тому, що література повинна “при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок” [Франко І.Я. Вибрані твори. - Львів, 1981. - С.406]. Літератор повинен володіти твердим науковим методом, вказувати в самім корені добрі

і злі боки існуючого порядку. Відстоюючи науковий реалізм літератури, І.Франко підкреслював також її партійність, бо літератури, яка б стояла понад партіями, не було ніколи. Взагалі-то “Слова - полова. Але огонь в одежі слова - Безсмертна, чудотворна фея. Правда іскра Прометея” [Франко І. Вибрані твори у трьох томах. - К., 1973. - Т.1. - С.656]. Можна цілком погодитись із думкою М.Коцюбинського, що І.Франко - це новатор у галицькій літературі, не тільки в формі та манері письма, а ще й змістовно: до І.Франка вважалося добрим тоном писати тільки про князів, бояр, вищі верстви; І.Франко почав писати про кривду простих селян та робітників, про їхні роздуми щодо власного життя, про їхні почуття.

Філософські погляди І.Франка можна, погодившись з його власною оцінкою, назвати раціоналістичними. Під раціоналізмом він розумів такий філософський погляд на речі, який спирається на досягнення позитивних наук, що досліджені раціонально, та передбачає використання логіки наукового аналізу. Як писав сам вчений, його раціоналізм полягав у намаганні керуватися розумом і просвітою. Письменник вважав, що досконала людина не підлягає владі емоцій, а керується у своїх вчинках реалістичним розумом. Хоча тільки розуму недостатньо, для продуктивної праці задля поступу людині необхідна добра, сильна, вільна воля. Можна стверджувати, що раціоналізм І.Франка синтезував ідеї романтизму, позитивізму та матеріалізму. Матерію він вважав за вічний початок всіх речей. Свідомість, духовне є вторинними.

Природа різноманітна та вічна, постійно змінюється. Природу І.Франко розумів широко: як все, що стає об'єктом пізнання, в тому числі люди з їхнім духовним життям, поступом. Людина є найвищим та найкращим створінням природи. Б.Тихолоз у своїй статті “Цілий чоловік” в етико-антропологічній концепції І.Франка”

підкреслює, що для письменника людина як мікрокосм “становить найвищу вартість, апогей макрокосмічного творчого поривання, вершинну точку в еволюційній ієрархії світу.” [Слово і час. - 1999. - №2. - С.32]. І.Франко писав про ідеальний суспільний тип - ідеал “цілого чоловіка”, всебічно й гармонійно розвинутої особистості, яка має “серце чистеє”, добре, чуйне, сповнене глибоких гарячих, щирих почувань, найважливіше з яких - це любов до людей і до Батьківщини [Там само. - С.33]. Ця ідеальна особистість прагне вдосконалювати і себе, і світ.

Наукове пізнання пов'язане з розкриттям законів природи, її сил, а також вивченням самої людини та законів суспільного розвитку. Пізнавальний процес пов'язаний із творчою активністю суб'єкта, яка поєднує в собі емоції, почуття, раціональність (але головне, все-таки, останнє). Наукове пізнання неможливе без розвинутого критичного розуму, на формування якого впливає розвиток освіти, науки, рівень матеріального виробництва. За найкращий вчений вважав індуктивно-аналітичний метод пізнання, виступав проти догматизму, за свободу творчості.

І.Франка дуже цікавили екзистенціальні проблеми сенсу людського буття, життя і смерті, добра і зла, віри, любові. Його герої йдуть до вирішення цих проблем крізь глибокі переживання, тривогу, сумніви, напружений самоаналіз. Можна звернутися до поем “Мойсей” та “Смерть Каїна”. Давня історія постає сучасністю. Тільки на якусь мить проявив слабкість духу втомлений життям та недовірою власного народу старий Мойсей, тільки на хвилину піддав сумніву ціль, заради якої боровся все життя, і - втратив можливість втілювати власні ідеали у життя надалі. Братовбивця Каїн, в тяжких муках, подолавши неймовірно довгий шлях до самісінького раю, знаходить відповідь на головне питання про джерело життя: це любов! Вона живе

в нас, і не треба прагнути раю, щоб зустрітись з нею. Рай ми маємо у собі. (Напевне, й пекло також?) Каїн доходить висновку, що Бог сам колись роздер надвоє життя й знання. Само по собі знання - ні погане, ні добре. Воно стає таким тоді, коли на зле чи добре вжите.

Цікавим є відношення І.Франка до релігії. У поемі “Страшний суд” герой, вибираючи між раєм і грішним, але насиченим фарбами і емоціями життям, все-таки вибирає рай. В поемі “Ех nihilo (Монолог атеїста)” має місце думка, що не Бог створив людину, а людина - власних богів на свій образ і свою подобу. Така само думка зустрічається в вірші “Душа безсмертна! Жить віковічно їй!”. У цьому вірші стверджується: “Одно лиш вічне без початку і кінця. Живе і сильне, - се є матерія; Один атом її тривкіший, Ніж всі боги, всі Астарти й Ягве.” [Франко І. Вибрані твори у трьох томах. - К., 1973. - Т.1. - С.187]. Як висновок, маємо вважати, що вчений в цілому ставився до релігії негативно, намагався критикувати основні догмати релігійної віри, протиставлюючи їй віру в людський розум та людську любов.

Можна стверджувати, що онтологічні погляди вченого були пов'язані з гносеологічними, етичними та атеїстичними поглядами.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. - К.: Либідь, 1994. - 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. - К.: Наук.думка, 1996. - 287с.

4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. - К.: ВПОЛ, 1994. - 272с.
5. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник /За ред. М.Ф.Тарасенка. - К.: Либідь, 1997. - 328с.
6. Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія. У трьох книгах. Книга друга /Упоряд. П.М.Федченко. - К.: Либідь, 1998. - 352с.
7. Коцюбинський М. Іван Франко //Коцюбинський М. Твори в семи томах. - К., 1975. - Т.4. - С.39-56.
8. Франко І. Вибрані твори у трьох томах. - К.: Дніпро, 1973. –
Т.1. - 1973. - 760с.
Т.2. - 1973. - 624с.
9. Франко І. Вибрані твори. - Львів: Каменярь, 1981. - 415с.
10. Тихолоз Б. “Цілий чоловік” в етико-антропологічній концепції І.Франка //Слово і час. - 1999. - №2. - С.32-34.
11. Франко І. Опозиція (казка) //Оповідання українських письменників дожовтневого періоду. Збірник. - К., 1977. - С.90-95.
12. Українка Л. Твори в п'яти томах. - К.: Держлітвидав України, 1951. -
Т.1. - 1951. - 552с.
Т.2. - 1951. - 676с.
Т.4. - 1954. - 522с.
13. Кудрявцев М. Нерозкаяний бунт (пошуки свободи без духовності) //Слово і час. - 1999. - №8. - С.27-32.

ТЕМА 10. ФІЛОСОФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

Умови формування української національної ідеї у кінці XIX – поч.XX ст. М.Міхновський про розвиток української нації та його перспективи. Концепція “інтегрального націоналізму” Д.Донцова.

Наприкінці XIXст. та на початку XXст. мала місце активізація політичних дій. Здебільшого, це була реакція на економічну, соціальну та національну політику МиколиII. Міста Київ, Харків, Катеринослав стають центрами соціал-демократичного руху. Розгортався студентський рух. Деякі представники ліберальних кіл виступали за підтримку розвитку української культури, за рівноправність націй. У 1900р. виникає Революційна українська партія, основні завдання якої були викладені у промові Миколи Міхновського “Самостійна Україна”. Державна самостійність вважалася головною умовою існування нації. Метою РУП стало повернення прав, визначених Переяславською конституцією 1654р. та розширення її впливу на українців в Росії. Але потім РУП розкололася. Деякі її члени обрали шлях створення українських соціал-демократичних сил, деякі бажали, щоб РУП стала автономною організацією РСДРП. Радикальні націоналісти на чолі з М.Міхновським у 1902р. створили Українську народну партію. У 1904р. виникає ліберальна партія, радикальне крило якої брало за мету здобуття певних національних прав для українців в межах федеративної Російської республіки, а також проведення значних соціальних перетворень.

У 1905р. політична активність різко росте: перша російська революція, велика страйкова хвиля восени,

повстання в армії (наприклад, на панцирнику “Потьомкін”, де, до речі, більшість матросів були українцями).

Реакцією влади на високу політичну активність в імперії став виданий 17 жовтня Маніфест про дарування громадських свобод, де говорилося про скликання ближчим часом Державної Думи із законодавчими функціями. Почала з’являтися українська преса, клуби; почали вирішуватися питання про впровадження української мови у шкільну освіту, судочинство, церковну службу. Була підготована декларація про автономію України, але Першу Державну Думу було достроково розпущено Миколою II, бо прийняття такої декларації означало б початок розпаду імперії. У часи Другої Державної Думи теж були проекти про автономію, але й ця дума теж була розпущена. Наступні Думи вже не мали в своєму складі українських громад. Період конституційної боротьби за незалежність у Східній Україні закінчився.

Галицька громада підтримала активізацію визвольного руху у Східній Україні. У 1906р. в Австрії було впроваджено загальне виборче право, внаслідок чого до державного парламенту увійшли українські депутати. Русофільський рух зазнав поразки. Велася активна культурницька робота.

Перша світова війна призупинила ці процеси, хоча на Західній Україні Загальна Українська Рада закликала всіх українців боротися зі самодержавною Росією. Було створено формування Січових Стрільців, значна частина яких увійшла до австрійської армії. На Сході теж були такі, хто вважав поразку Росії в війні за краще для українського народу, бо тоді з’явилася б можливість домогтися демократичних процесів в Росії та здобуття через те самостійності.

Немає сенсу докладно зупинятися у цій лекції на подіях бурхливого політичного життя в Росії та Галичині,

починаючи з повалення монархії в Росії. Це можна зробити самостійно, аналізуючи історичну літературу. Перш за все, слід пригадати обставини, за яких виникла Центральна Рада, її дії, її Універсали. Звернемо увагу на те, що перші три Універсали так чи інакше проголошували ідею федералізму та право національно-державної автономії, певні положення стосовно самоврядування українського краю. Третій Універсал проголосив Україну Українською Народною Республікою. 17 грудня 1917р. Центральна Рада отримала ультиматум Раднаркому Росії, у якому фактично ставилися вимоги ліквідації навіть обмеженого суверенітету України. Тоді Четвертий Універсал від 22 січня 1918р. проголосив Україну самостійною, незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

Неупереджено аналізуючи всі ці та подальші події, треба зважити на те, що більшість активістів українських партій, більшість провідників Центральної Ради не мали серйозного політичного досвіду, не були готові до виконання обов'язків державних службовців. Тут дався взнаки перший, культурницький, етап розвитку національної ідеї. Більшість членів Центральної Ради були фахівцями в галузі історії, етнографії, літератури тощо. Центральна Рада не приділяла необхідної уваги вирішенню економічних питань. Були й інші (зокрема, політичні, організаційні) недоліки та помилки.

Треба зважити ще й на те, що міста Наддніпрянщини, ба більше Причорномор'я та Донбасу, були "російськомовними", тому ідеали національно-визвольної боротьби не знаходили там серйозної підтримки. На це був потрібен час, політична поміркованість, великий політичний досвід та конкретні позитивні результати роботи Центральної Ради, не тільки в політичному, а й економічному напрямку.

Ситуація стала ще більш складною, коли в квітні 1918р. стався державний переворот, і до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, режим якого спирався на військову силу Німеччини. Самостійно пригадайте, яку політику проводив цей уряд, які наслідки (до речі, неоднозначні) вона мала.

Після антигетьманського повстання УНР була відновлена, але на Східній Україні процес державотворення невдовзі закінчився з перемогою більшовиків.

9 листопада 1918р. було проголошено утворення Західно-Української Народної Республіки. Але поразка Української Галицької Армії, таємна угода від 21 квітня 1920р. С.Петлюри з польським урядом, за якою Галичина лишалася у складі Польщі, та інші події в решті-решт призвели до поразки національно-визвольних змагань і в Західній Україні.

Як бачимо, українська національна ідея пройшла складний шлях розвитку від етапу переважно культурницької діяльності до етапу політичної боротьби з відстоюванням національно-політичних вимог за допомогою слова або зі зброєю в руках. Це був початковий період українського націоналізму, який цілком справедливо пов'язують з ім'ям відомого українського політичного діяча кінця ХІХ – початку ХХст. Миколи Міхновського. М.Міхновський є засновником модерного українського націоналістичного руху; він є першим, хто визначив засади українського націоналізму як ідеології.

М.Міхновський поставив націю та національний інтерес на перше місце серед загальних соціально-політичних цінностей та інтересів. Він рішуче відстоював думку про те, що кожна нація має право на політичну незалежність, тобто має право мати власну самостійну державу. Утворення незалежної української держави

М.Міхновський вважав за необхідне, бо інакше українська нація як така є неможливою. Національний інтерес може бути повністю забезпечений тільки у власній самостійній державі. Тому треба організувати український народ для боротьби за самостійність. Культурницький етап вже закінчився, прийшов час рішучої, безкомпромісної політичної боротьби, радикальних (навіть через силу та зброю) дій. Самостійно зверніться до аналізу М.Міхновським Переяславської угоди 1654 року. Він вважав, що українці саме з цього року перестали бути суб'єктом історичного процесу, саме з цього часу політичний та культурний розвиток нації почав згасати.

М.Міхновський поєднував боротьбу за національне визволення з боротьбою за встановлення соціально справедливого демократичного ладу, де не буде експлуатації людини людиною, суспільством, державою. Він закликав поневолені нації єднатися в боротьбі за свої національно-політичні та економічні інтереси проти панівних поневолюючих націй, при цьому відкидаючи гасло “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Об'єднання пролетаріату панівної та поневоленої нації є неможливим. Цікаво, що М.Міхновський відстоював ідею суспільної власності на землю з усіма її багатствами.

Аналізуючи роль інтелігенції в історії розвитку української нації, М.Міхновський підкреслював, що вона неодноразово була ганебною (наприклад, полонізація інтелігенції у XVI - XVIIст. та русифікація у XVIII – XIXст.). На українську інтелігенцію покладається дуже велика відповідальність щодо процесу розвитку української національної ідеї, процесу побудови української незалежної держави.

М.Міхновський писав, що великою нацією українці стануть лишень тоді, коли в кожному з нас дорешти загине полтавський, галицький і т.д. провінціал, а зросте

Всеукраїнець, який подумки та діями буде обнімати всю Україну в цілому (“Самостійна Україна”).

Другий етап українського націоналізму (після першої світової війни) закономірно пов’язується з постаттю ідеолога створення Організації українських націоналістів (ОУН) Дмитра Донцова. На відміну від поглядів М.Міхновського, погляди Д.Донцова формувалися вже на тлі поразки національно-визвольних змагань у 20-ті роки, а у подальшому – в обстановці формування тоталітарних режимів. Українську державність було втрачено, треба було з’ясувати, чому так сталося та як цю державність повернути.

Д. Донцову належить спроба теоретичного обґрунтування програми так званого “інтегрального націоналізму” – крайньої радикальної форми націоналізму, яку Д.Донцов у творі “Націоналізм” називає “чинним націоналізмом”. Такий націоналізм спирається на думку, що нація є єдиним реальним суб’єктом історії та культури. Вона вища за сукупність індивідів та є єдиним організмом, клітинами якого є люди, підпорядковані національному духові. Особистість має підпорядковувати свій власний інтерес інтересу нації. Нація як організм має власні ознаки: єдність походження, генофонду, крові, спільна територія, державність (або її ідея), культура, традиції, почуття. Головна ж ознака – це воля до життя, до влади та експансії. Воля подається Д.Донцовим як основа людського буття. Зміцнення цієї волі є однією з найважливіших рис даної концепції націоналізму. Інші головні риси: жага боротьби, наявність національної міфології, беззастережна віра в національні міфи, неприйнятність буденної, міщанської моралі, фанатизм та безкомпромісність у боротьбі за втілення національної ідеї в життя. Головним чинником цього втілення є не народ (він – пасивний чинник), а активна, завзята меншість. Д.Донцов вважав, що нація є

структурованою, в ній можна виділити касту ліпших людей, або провідну верству, а також верству підвладну, “мужицьку”. Зверніть увагу на цікаву статтю “Трагічний оптимізм Дмитра Донцова” [див.: Слово і час. – 1993. - №3], автором якої є Сергій Квіт. С.Квіт цілком слушно зауважує, що аналізуючи твори Д.Донцова треба з’ясовувати, в який саме час та з якою метою він писав ті твори. Зміщення центру уваги від особи до касты пояснюється в концепції Д.Донцова, насамперед, “трагічним розвитком подій в Україні, болем поразок, подекуди навіть – деморалізацією українства” [Там само. – С.40]. Спустошила і загинула козацька держава, писав Д.Донцов у своєму творі “Дух нашої давнини”, коли нагорі, серед правлячої верстви, опинилися люди з душею шевченківських “свинопасів” [Там само. – С.32]. Демократична українська інтелігенція, яка була при владі у 20-ті роки, проявила байдужість до своєї віри, інтернаціоналізм, космополітизм, патріотизм, згідливість, потурання злу, любов до людини з усіма її слабкостями, “плебейський ексгібіціонізм” (себто виставляла напоказ свої “біди”), безвідповідальність, м’якість, толерантність до усіх [див.: Дух нашої давнини. – С.38 та інші сторінки]. Тобто, за думкою Д.Донцова, інтелігенція була зорієнтована не на правлячу касту, потребу в існуванні якої заперечувала, а на людей юрби, “сірої буденної праці”, на використання м’яких засобів боротьби (за допомогою “розумного слова”) замість жорстоких і кривавих форм. Тільки нова каста виведе країну з руїн. Але таку касту ще треба створити. Це будуть люди, що матимуть такі риси, такі чесноти як героїзм, жертвність, непотурання злу, відданість справі, віра в своє високе післанництво, “відвага стояти і впасти при своїм ідеалі” [Там само. – С.17]. Це будуть шляхетні люди, тобто такі, яким будуть притаманні почуття гордості, відплата за

зневагу, чесність, непокірливість супроти чужих і супроти долі, мудрість (віра в Бога, признання вищості загального над партикулярним, любов до вітчизни, слави, пошана предків), відвага, завзяття, героїчний войовничий дух, амбіції. Ця правляча верства покликана до беззастережного служіння своїй нації, збереження її державності, її духовності, її територіальної цілісності. Треба відродити киеворуські традиції, а також традиції литовсько-руського лицарства та козацтва. Як позитивні приклади Д.Донцов наводить особистості Т.Шевченка, Г.Сковороди, І.Франка, Л.Українки. М.Грушевського, В.Винниченка. П.Тичину він записав в “попихачі большевизму”, а народницьку інтелігенцію взагалі називає “смердофілами” [Там само. – С.42-43, 92]. Правляча каста повинна бути в усьому взірцем для нації; занепад каста веде до занепаду нації. До цієї каста, або еліти, входять найцінніші для нації люди: політичні діячі, вищі військові, науковці, митці. Д.Донцов вважав допустимими одиничні переходи здібніших з каста нижчої до вищої, для пояснення чого використовував вчення Г.Сковороди про сродну працю. Однак – це поодинокі випадки, а взагалі, хто з “рабською натурою” пхався на становище мужів з “панівною натурою”, той мусив кінчити ганьбою й упадком [Там само. – С.102]. Вивчитися прикмет панівної каста, засвоїти її дух – це “касті смердів” не вдасться ніколи, бо природи змінити не можна. Д.Донцов зауважує, що в цьому немає ніякого презирства або бажання принизити “хліборобів чи мужиків”. Він вважав, що духовна культура не має самостійної цінності, а є тільки засобом націотворення. Піддаючи критиці тих, хто, на його думку, призвів УНР до загибелі (тобто “філософів національної зради”), Д.Донцов називає їх також “провансальцями”, маючи на увазі, що вони не ставили собі за мету створення національної держави, виховання

сильної нації. Замість культу держави в них був культ соціальних інтересів народних мас, що призвело до загибелі держави [Там само. – С.301]. Якщо народна маса не перетворюється на націю, то вона перевертається на засіб для існування інших націй. Слово “провансальці” Д.Донцов вибрав не випадково, воно походить від провінції Прованс у Південній Франції, де існував відповідний культурний рух, переважно етнографічного спрямування. Врешті-решт провансальська культура зникла. Так от, наші “провансальці”, на думку Д.Донцова, просто не бажали бачити реального життя з його складнощами, шукали гармонії, а не боротьби, не виділяли окремо “українське питання”, а розглядали його у контексті майбутніх соціально-політичних перетворень в Росії (пригадаємо, як послідовно громадівці та керівництво Центральної Ради відстоювало лінію на федералізм. Не випадково символом “провансальства” на Україні для Д.Донцова став М.Драгоманов). Д.Донцов вважав, що традиційний просвітницький підхід до національної ідеї треба відкинути. Необхідно рішуче виборювати власну незалежну державу, бо вона є інструментом захисту нації, формою її буття. Але оскільки державу створює нація, останню треба спочатку відповідним чином виховати.

Д.Донцов вважав, що нації нерівні від природи, тому жити залишаються тільки нації здорові, сильні морально і фізично, ті, що можуть перемогти у боротьбі за існування. Ця боротьба є об’єктивним законом історії. Засоби боротьби можуть бути різними: національна ідея виправдовує навіть насильство. Д.Донцов поділяє нації на більш і менш вартісні, на сильні й діяльні та нижчі, переможені. Він відкинув ідею вселюдського братерства (вона можлива хіба що як політичний хід, щоб ввести супротивника в оману). Сильні нації повинні організовувати інші народи для виконання завдань

всесвітнього значення, що стосуються розвитку світової культури і цивілізації. Але знову слід підкреслити, що нація для Д.Донцова – це самодостатня цінність. Для нації визнати, що існує щось вище за неї, означає початок шляху до власного знищення. Тобто нація повинна орієнтуватися на свої власні інтереси. Те, що може вважатися добрим з загальнолюдської точки зору, може бути поганим для окремої нації. Для української нації ідеалом був би державницький сепаратизм, повний розрив із Росією.

Так поступово створює Д.Донцов власну міфологію нації. Національна ідея, вважав він, повинна сприйматись як абсолютний догмат, тому вона має бути такою, що захоплює людину, будить її почуття. Для Д.Донцова був характерним скоріше художньо-поетичний стиль мислення, ніж науковий. Він був недостатньо коректним у посиланнях на факти чи твердження у своїх промовах або працях, їх (посилання) майже неможливо було перевірити. Це не було випадковим, а цілком логічно випливало з його відношення до науки, до раціонального взагалі. Зазначимо, що на формування світогляду Д.Донцова певний (а деякі дослідники вважають, що великий) вплив мала ірраціональна течія західної філософії, зокрема “філософія життя”. Він стверджував, що раціоналізм позбавляє людей волі, почуттів (в тому числі національного почуття), здатності до дії. Розум породжує науковий фаталізм, проявляється у надмірному покладанні на науку, на закони розуму. Сам Д.Донцов теж більше спирався на почуття, ніж на розум, не дуже переймаючись проблемою теоретичного обґрунтування власних думок. Це призвело до існування в його концепції націоналізму певних протиріч. Так, ми знаходимо суперечливе поєднання розуміння нації як біологічного організму, що веде боротьбу за існування, із розумінням нації як політичної, соціальної, духовної спільноти, провідна верства якої

формується, перш за все, через утворення й сприйняття нової ідеології. Також впадає в око те, що піддаючи критиці російський імперський тоталітаризм, Д.Донцов сам стверджує тоталітарний спосіб буття нації як шлях її створення та змужніння. Слабкі, нижчі нації у Д.Донцова повагою не користуються, національна еліта є, на його думку, єдиним виразником національної волі, а твердження, що нація є вищою за особистість, безпосередньо веде до висновку щодо недемократичного, негуманного заперечення прав людини. Людина, виходить, є тільки засіб розвитку національної ідеї, створення нації. Все це важко поєднати з тезою про віру в Бога, бо вона передбачає прийняття норм моралі Нового Заповіту. Заглиблюватися в поняття нації, вважає Д.Донцов, не треба, бо нація – це така реальність, що не потребує раціональних доказів, вони тут є неспроможними.

На завершення доцільно було б порівняти погляди Д.Донцова та М.Міхновського. Обидва вони наполягали на пріоритеті нації, на необхідності боротьби за незалежну українську державу. Але погляди М.Міхновського були більш поміркованими, демократичними. А як вважаєте Ви? Обміркуйте власне відношення до позицій обох речників різних форм націоналізму.

Рекомендована та використана література

1. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 416с.
2. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996. – 287с.

4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. – К.: ВІПОЛ, 1994. – 272с.
5. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Либідь, 1993. – 559с.
6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібн. /За ред. М.Ф.Тарасенка. – К.: Либідь, 1997. – 328с.
7. Донцов Д. Дух нашої давнини. – 2-е вид. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 342с.
8. Вільчинський Ю. Політична філософія Миколи Міхновського //Слово і час. – 1995. - №1. – С.6-10.
9. Квіт С. Трагічний оптимізм Дмитра Донцова //Слово і час. – 1993. - №3. – С.32-45.

ТЕМА 11. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Соціокультурна ситуація в Україні у ХХ столітті. Філософські ідеї в творчості Б.О.Кістяківського, М.С.Грушевського, В.К.Винниченка, В.І.Вернадського, Д.І.Чижевського, В.К.Липинського. Розвиток філософії на Україні у 60 – 90-ті роки.

Про соціокультурні умови розвитку філософії в Україні у першій чверті ХХст. вже йшлося у попередній темі, тому не будемо до цього повертатися.

Наприкінці 1920р. Червона Армія встановила контроль над українськими землями, за винятком Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, які входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, але протягом 1939 – 1945 років вони долучилися до складу України. Так відбувалося поступове об'єднання етнічних українських земель. Слід

зазначити, що впродовж ХХст. за межами України виникла численна українська діаспора, яка теж зробила свій внесок у розвиток української духовної культури взагалі та філософської думки зокрема. У 1922р. Україна як УСРР (з 1937р. – УРСР) увійшла до складу СРСР.

Вища школа у 20–ті роки була проголошена полем “ідеологічної боротьби”. Впровадження ідеологічної одностайності передбачало критику (“підрив авторитету”) немарксистських вчень як буржуазних теорій. Філософія починає поступово зводитися до коментування рішень партійних з’їздів. На початку 20-х років партійне керівництво (мабуть, у зв’язку з утворенням багатонаціонального СРСР) проголосило курс на “українізацію”, що допомогло активізувати розвиток української культури, повернутися до рідної мови та історії. З’явилися навіть так звані “національні комуністи”, які ставили за мету поєднати національне визволення з ідеєю комунізму (поєднати національне та соціальне). Деякі з них (наприклад, М.Волобуєв) піддавали критиці економічну політику СРСР відносно України. Взагалі у цей період відбувалося певне українське відродження, пробудження національної самосвідомості.

В грудні 1931р. Й.Сталін проголосив “поворот на філософському фронті”. До керівництва розвитком філософії прийшли випускники Інститутів червоної професури на чолі з М.Мітніним. Встановлення ідеологічного контролю над філософією (з точки зору марксизма - лєнінізма – сталінізма) мало трагічне завершення. У 30-ті роки розпочався наступ (репресії, чистки) на українську інтелігенцію, як партійну, так і безпартійну. Філософам були висунуті обвинувачення в “ідеалізмі”, контрреволюції, націоналізмі, троцькізмі, навіть у фашизмі. В 1934р. “українізація” закінчилася. До кінця 1937р. були заарештовані майже всі українські

філософи. Українське відродження отримало назву “розстріляного”.

Штучний масовий голодомор 1932 – 1933рр. підірвав українське село.

Далі народи СРСР пройшли випробування Великою Вітчизняною війною та знову сталінськими репресіями, придушенням інакомислячих.

Хрущовська “відлига” в деякій мірі розширила права республік, у тому числі України, що мало певний позитивний вплив на розвиток української культури.

У так звану “застойну” епоху Л.І.Брежнєва КПРС намагалася максимально ідеологізувати всі сфери суспільного життя. Посилюються тоталітарні тенденції, боротьба з інакомисленням, уніфікація національного життя. Було декларовано виникнення нової історичної спільноти людей – радянського народу.

Опозиція тоталітаризму адміністративно-бюрократичної системи в СРСР виникла ще у 20-ті роки, здебільшого з боку діаспори, зрозуміло. Але у середині 60-х років внутрішній опозиційний рух активізувався, що знов призвело до арештів. Розвивається українське дисидентство.

Горбачовська “перестройка” із обмеженою гласністю призвела до заглиблення економічної, соціальної, політичної кризи у суспільстві, до того ж КДБ пильнувало за свідомістю радянських громадян.

Дуже важливим для України стало прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет. Але головною подією стало прийняття Верховною Радою Акта про державну незалежність України.

Як бачимо, розвиток філософської думки на Україні відбувався у дуже несприятливих умовах, інколи взагалі припиняючись та продовжуючись лише зусиллями філософів діаспори. Перешкод було багато, і головна з них

– постійний контроль з боку тоталітарної системи. Як відзначає В.С.Горський у підручнику “Історія української філософії”, радянський тоталітаризм – “це страх системи перед народом і страх народу перед системою”[С.252]. І далі: “Щодо філософії ситуація погіршувалась однозначним ствердженням лише однієї філософської доктрини – філософії діалектичного та історичного матеріалізму як єдино можливого типу філософської рефлексії. Жорстке пов’язування філософії з політикою, де відступ від ортодоксальних філософських позицій розцінювався як політично ворожа акція, а сенс будь-якого конструктивного філософського вирішення проблеми визначався лише з огляду на придатність його для обґрунтування генеральної лінії партії, вели до перетворення філософії на ідеологію взагалі”[Там само]. Навіть марксизм викладався в перекрученому (далекому від першоджерел) вигляді. Але, попри всі несприятливі обставини, філософія на Україні, а також українська філософія за межами України у ХХ столітті мала подальший розвиток. Особливо це стосується розвитку філософії національної ідеї, філософії держави та права. Спробуємо довести це на конкретних прикладах.

Видатний правознавець, соціолог, теоретик правової держави та філософії права, громадський діяч Б.О.Кістяківський вважав, що втілення соціалістичного ладу можливе тільки за умов, коли будуть вироблені специфічні соціалістичні права особи, закріплені законодавством та гарантовані владою. Закон повинен панувати над приватними інтересами, бути вищим за політичну і державну владу. Його завданням є підпорядкування економіки й політики ліберальним цінностям, які виходять із значущості життя конкретної людини. Б.Кістяківський вважав справедливою концепцію природного права, у якій стверджуються невідчужені

довічні права людини. Держава повинна бути правовою організацією народу та сприяти росту солідарності між людьми, розвитку кращих сторін людської природи. Права людини – свобода совісті, слова, спілкування тощо – становлять зміст політичних свобод. Визнання непорушних і недоторканих прав людини обмежує владу. Разом з тим, Б.Кістяківський не поділяв ідеї необмеженого народовладдя, вважаючи, що деспотизм народу є страшнішим за деспотизм особи. Однак народ повинен брати участь в організації державної влади, в першу чергу, через вибори на основі всезагального і рівного виборчого права. Тільки при підтримці народу влада може зберегти саму себе.

Б.Кістяківський відрізняв філософію від природознавства. Останнє пов'язане із дослідженням законів природи, сферою філософії є теоретичне мислення, практична діяльність, мистецька творчість людини.

Видатний український історик, публіцист, мислитель, громадянський діяч, перший Президент УНР М.С.Грушевський дійсним творцем історії вважав народ. Сенс історії народу полягає в національному самовизначенні, у створенні передумов для вільного національного розвитку. Народ для М.Грушевського – це українське селянство, яке єдине не зрадило національним інтересам. У відродженні України слід спиратися, насамперед, на село як на джерело національної культури. М.Грушевський приходив до висновку про можливість федеративного союзу України з Росією, у якій сталися б демократичні перетворення (подолано бюрократизм, однопартійність, політичний централізм тощо). Вчений впевнений, що в основі міжнаціональних відносин має лежати принцип узгодження дій та взаємоповаги. Жодна нація не має права претендувати на особливі привілеї для себе.

Володимир Винниченко був різнобічно обдарованою людиною, яка встигла проявити себе як прозаїк, як драматург, як філософ, як політик. Він очолював виконавчий орган Центральної Ради. У своєму “Заповіті борцям за визволення” він стверджував: “Нація без державності є покалічений людський колективний організм” [див.: Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – С.8]. Однак в праці “Відродження нації” В.Винниченко підкреслював, що справжньою метою для нього та його однодумців була не сама державність. Їхня мета була – відродження, розвинення української нації, пробудження в українському народі своєї національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм та їхнє забезпечення. А державність – це тільки засіб для цієї істотної мети [Винниченко В. Відродження нації. Ч.1. – С.257]. З боєм писав В.Винниченко про помилки в діяльності Центральної Ради. Ідея державної самостійності потонула в словах. Були помилки в галузі військового будівництва, зовнішньої політики, помилки в тих справах, до яких В.Винниченко був причетний безпосередньо сам... Він не уникав відповідальності за свої вчинки і був вибагливим до себе та до інших, бо вважав, що треба жити відчуваючи цінність кожної хвилини, жити так, ніби ця хвилина - остання у твоєму житті. Це був мужній романтик, який спробував зазирнути у безодню людської душі та побачив там найпотаємніші, найінтимніші куточки... В.Винниченка цікавило як світ людської душі стикається з брутальним зовнішнім світом, у якому немає поваги до індивідуального, де панують загальні, абстрактні фрази та гучні плакатні слова. “Так потрібно для загальної справи”, - і революційні цінності панують над загальнолюдськими, і справедливим вважається те, що є справедливим для революції. Людина повинна бути щасливою. Але як

наблизитися до щастя? Як узгодити інтереси “Я” та “Ми (колективу)” – ані за рахунок “Я”, ані за рахунок “Ми”? Як поєднати боротьбу за щастя загальне, вселюдське із боротьбою за щастя особисте? Герої винниченкових творів часто не можуть цього зробити, потрапляють у нелюдські ситуації, приймають нелюдські рішення і гинуть або залишаються зовсім самотніми. В.Винниченко розкриває суперечливу красу життя з багатьма його складнощами. Для мислителя характерна увага до живої людини, до неповторної індивідуальності, яка кохає, ненавидить, страждає, помиляється, намагаючись розрізнити Добро і Зло, яка знаходиться у стані постійної рефлексії, постійної внутрішньої боротьби, яка шукає себе та власну ціль у житті. Проблема екзистенціального вибору розглядається В.Винниченко у творах “Дочка жандарма”, “Натусь”, “Гріх”, “Щаблі життя”. У романі “Лепрозорій” В.Винниченко стверджує, що людство хворе всебічно: фізично й духовно. Це хвороба хронічного дискордизму сил, вічного непогодження із собою. Терор, війна, диктатура, насильство взагалі, ненависть (особиста, класова, національна, расова, релігійна) – це вияви дискордизму. В людині змагаються інстинкти збереження життя та егоїзму. Сучасне життя людства – це велетенська прокажельня. Здійснити соціальну революцію та встановити диктатуру пролетаріату означає скинути з себе горішніх прокажених та самим вилізти їм на плечі. Щастя – це здоров’я, радість, це відчуття гармонії світу, це рівновага й погодження сил, тобто конкордизм. Це мораль без абсолютів, ідолів, примусу, без ханжества. Треба жити в погодженні із законами природи, з найближчим собі, з колективом своїм, з однодумцями, із самим собою. Треба жити так, “щоб кожне твоє почуття було виправдане розумом, а кожна ідея доведена до гарячого почуття”[Винниченко В. Лепрозорій. – С.38]. Необхідно

бути послідовним до кінця, бути чесним із собою. До речі, серед революціонерів були різні люди: дехто з них приєднався до комуністів заради влади, грошей, привілеїв тощо. В.Винниченко критикував аморальну поведінку деяких лідерів комуністичної партії (пияцтво, хабарництво, брехня). Про теорію “чесності з собою” йдеться також в таких творах В.Винниченка, як “Чесність з собою”, “Щаблі життя”, “Memento”. Філософська теорія конкордизму – це теорія розбудови нового, гармонійного, ідеального суспільного ладу, без насильства і брехні. В.Винниченко мріяв про національну незалежність України, уявляючи її вільною, демократичною, справедливою федерацією.

Видатний вчений із світовим ім'ям В.І.Вернадський називав себе росіянином, але все його життя так чи інакше було пов'язане із Україною, майбутнє якої він вбачав у союзі з Росією в межах єдиної федеративної держави. В.Вернадський був людиною, відданою ідеям демократії та гуманізму.

В.Вернадський вважав неприпустимими догматизм і схоластику. Сам він був діалектиком, здатним на глибоке проникнення в сутність та взаємозв'язок світових процесів. Немає жодної епохи в історії думки, стверджував вчений, коли б існувала лише якась єдина філософська система. В.Вернадський був упевнений, що кожна філософська система має право на існування та жодна з них не може претендувати на абсолютну істину. Вчений надавав дуже велике значення вивченню історії філософії, тим більше що філософські системи безперервно розвиваються. В.Вернадський вважав, що вчений, який наблизився до глибоких наукових узагальнень, неминуче стикається з філософськими поняттями та узагальненнями. Філософ, у свою чергу, повинен спиратися на результати наукових досліджень.

Центральною ідеєю науково-філософських пошуків В.І.Вернадського є вчення про ноосферу (від давньогрецького “розум”). Наукова думка людини, колективний розум, колективна праця всього людства призводять до того, що навколо Землі з’являється нова оболонка – ноосфера. Людина, її розум, її воля – це сила космічного порядку. Розум зв’язує людину і всесвіт. Усвідомлення цього потребує не тільки колективних зусиль вчених різних країн, але й об’єднання всіх пізнавальних здібностей людини.

Розглянемо погляди видатного українського філолога, філософа, історика філософії Д.І.Чижевського, який є автором перших ґрунтовних праць з історії філософії України. Вчений стверджував, що розвиток української філософії є пов’язаним з духовними європейськими процесами. Певну роль у цьому розвитку відіграли платонізм, неоплатонізм, патристика, французьке Просвітництво, картезіанство, німецький містицизм та німецька класична філософія XVIII – поч.ХІХст. Вчений приходить до висновку, що специфіка української філософії є похідною від таких особливостей українського світогляду як емоційність, чутливість, релігійність, духовна зосередженість, індивідуалізм, прагнення до злагоди та гармонії, певна “бароковість” (наприклад, поєднання нез’єднуваного - язичництва та християнства, смирення та бунту, постійне вагання між крайнощами, переконання, що всяке дійсне буття - антитетичне). В історії філософської думки в Україні філософ виділяв такі періоди: період формування передфілософії (X – XVIIIст.); барокова епоха (XVIIIст.); епоха німецького ідеалізму (перша половина ХІХст.); епоха романтизму (друга половина ХІХст.). Д.Чижевський наводить ряд ознак української філософської думки кінця ХІХ – початку ХХст. Це інтуїтивність, внутрішнє переживання,

онтологічна спрямованість, духовно-практичний характер освоєння буття. Взагалі, кожна філософська система є лише частковим відображенням абсолютної істини. Ця “частковість” є причиною боротьби ідей в історії розвитку філософії. Однак синтез цих “часткових” істин є теж неповним, який знов треба доповнювати. Тому розвиток філософської думки є безкінечним, проявляючись специфічно через національні філософії та їхній зв’язок. Не можна ані перебільшувати значення самотності культур, ані недооцінювати. Д.Чижевський виділяє три головні моменти, які характеризують національну філософію: метод філософського дослідження, будова системи філософії та її “архітектоніка” (становище і роль у системі тих чи інших цінностей).

Самостійно з’ясуйте, як Д.Чижевський визначав суть філософії та її завдання, який зміст він вкладав в поняття “матеріалізм” та “ідеалізм”.

Д.Чижевський вважав, що кожна людина має усвідомити саму себе, свої природні та психічні потенції, знайти шляхи самореалізації у своєму середовищі, досягти цілісності індивідуального буття, що передбачає також орієнтацію на вічні, абсолютні цінності. Віра в Бога – це основа етики.

В працях видатного українського вченого, історика, філософа, політичного діяча В.К.Липинського українська національна ідея знайшла свій подальший розвиток. Він стверджував, що українська нація повинна створити свою власну державу, щоб не загинути, щоб розвиватися повноцінно (спробуйте самостійно порівняти погляди В.Липинського з поглядами українських радикал-націоналістів, зокрема Д.Донцова). Держава – це реальне втілення самостійної нації, джерело її єдності. Складовими держави він вважав територію, владу, громадянство. В.Липинський критикував українську демократичну

інтелігенцію за те, що ідею української держави вона сприймала для себе як чужу. Нація, з точки зору В.Липинського, це єдність усіх мешканців даної землі і всіх громадян даної держави: “Коли я пишу в цій книзі про нас – “ми українські націоналісти” – то це значить, що ми хочемо Української Держави, обіймаючої всі класи, мови, віри і племена Української Землі”[Історія філософії України: Хрестоматія. – С.458]. Дійсним українцем є той, хто живе на українській землі та працює заради неї. У праці “Листи до братів-хліборобів” вчений писав про те, що “Україна не сотвориться хитрими спекуляціями, а тільки великим і організованим ідейним поривом”, а організацію містичної сили такого пориву дає чуття міри, яке притаманне тільки християнській релігії[Там само. – С.459]. Україна – це перш за все дух, а не матерія. Тільки перемогою духу може бути побудована Україна.

Нації В.К.Липинський поділяв на недержавні (ті, які не мають власної держави) та поневолені (державні нації, які на певний час позбавлені власної держави сильнішою державною нацією). Основою нації є народ. Однак велику роль у національному розвитку повинна відігравати національна еліта, провідна верства, або аристократія. Аристократія – найкраща, активна частина нації, її організатор та керманіч. Ідеалом української держави В.Липинський вважав династичне монархічне правління гетьманського типу – Гетьманщину. Вчений писав, що тільки той, хто стоїть понад усякими виборами і понад усякими партіями є зацікавленим в реальному розвитку держави. Він несе за всю державу не часткову, а постійну відповідальність (навіть і після смерті – перед нащадками). Тільки господар – монарх, право якого бути володарем (Гетьманом) є підтвердженням його родовою та українською державною історичною традицією, може, не зв’язуючи себе ніякими партіями, знайти найкращих

організаторів державної справи. Гетьманство – це найдоцільніша форма влади в Україні. Навіть найкраща виборна влада змушена перш за все брати до уваги не здібності людини, а її партійну належність. Представники виборної (тобто тимчасової) влади намагаються використати час свого правління у власних інтересах, піклуючись про наступні вибори. В.Липинський вважав, що на Україні саме відсутність абсолютної монархії як перехідної ланки до демократичної держави не дала можливості об'єднати весь український народ навколо ідеї державної незалежності. Принципом організації Гетьманщини є “клясократія”, тобто розуміння кожним класом свого місця й призначення в Гетьманській Українській Державі, фундаментом, захистом та творчою силою якої буде клас хліборобів. Цей лад спиратиметься на співробітництво всіх класів; Верховна Гетьманська влада повинна бути обмеженою законом. Аналізуючи форми націоналізму, В.Липинський вважав, що він буває державотворчим і державоруйнуючим. Першу форму В.Липинський називав патріотизмом, а другу – шовінізмом. Шовінізм може привести тільки до загибелі України.

У статті “В’ячеслав Липинський і слово” Ю.Шаповал цілком слушно зауважує, що В.Липинський вмів “не тільки правильно розставити емпірику, а й прилучити читачів до досвіду історії, збудити історичну пам’ять через розкриття індивідуальних доль людей, поколінь, держав, націй <...>” [Дзвін. – 1994. - №6. – С.150]. Як приклад можна навести змістовну історичну працю вченого, присвячену діяльності Богдана Хмельницького, у якій В.Липинський як оригінальний філософ всебічно аналізує конкретні історичні факти, політичні погляди різних класів та особистостей, виявляє взаємозв’язок явищ та подій.

У 60 – 90–ті роки, незважаючи на “застойні часи”, мав місце подальший розвиток різних галузей філософського знання. Активізації філософського життя наприкінці 50-х – на початку 60-х років сприяло певне пом’якшення політичної ситуації. Директором Інституту філософії АН України від 1962 по 1968р. був відомий філософ П.В.Копнін, який досліджував проблеми логіки, теорії та методології пізнання. У своїх публікаціях (“Диалектика как логика и теория познания”, “Гносеологические и логические основы науки” та ін.) він підкреслював, що не може бути “чистої” гносеології, вона може бути тільки “людською” гносеологією. Завдяки П.В.Копніну відбувалася певна переорієнтація філософської уваги: від того, що є об’єктивною реальністю та не залежить від людини, від об’єктивних законів розвитку на пізнавальні та світоглядні можливості людини, на ціннісні регулятиви людського життя. У 1964 та 1965 роках виходять колективні монографії “Проблема мышления в современной науке” та “Логика научного исследования”. До вагомих наукових результатів в галузі логіки слід віднести праці М.Поповича, С.Кримського, П.Йолона, В.Мельникова, Б.Парахонського, А.Ішмуратова та інших вчених.

У 60-ті роки активно досліджувалися методологічні функції матеріалістичної діалектики. Світоглядні функції діалектики розглядалися, головним чином, через аналіз її методологічних функцій у сучасному науковому пізнанні.

У 70 - 80-ті роки друкуються праці з світоглядно – гуманістичної тематики. Це, насамперед, колективна монографія “Человек и мир человека”, а також праці В.І.Шинкарука і О.І.Яценка (“Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения”), В.Ф.Чорноволенка (“Мировоззрение и научное познание”, “Практика – познание - мировоззрение”), В.Г.Табачковського

(“Критика идеалистических интерпретаций практики”), В.П.Иванова (“Человеческая деятельность – познание – искусство”), О.І.Яценка (“Целеполагание и идеалы”), Ю.В.Осичнюка (“Идеал и деятельность”), М.Ф.Тарасенка (“Философские аспекты отношения человек – природа”, “Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ”), В.А.Малахова (“Культура и человеческая целостность”), колективна праця “Философия гуманизма” та ін.

Вагомим внеском у дослідження історико-філософських проблем, включаючи проблеми сучасної світової філософії, є дослідження М.В.Поповича, І.В.Бичка, В.С.Горського, Л.Т.Левчук, В.І.Шинкарука, Ю.В.Кушакова, Г.А.Заїченка, І.В.Огородника, Є.М.Причепія та ін.

Плідно працювали українські вчені і над дослідженням історії української філософської думки. Помітним явищем стали праці А.І.Пашука, О.П.Павелка, І.О.Табачникова, І.В.Іваньо, М.В.Поповича, В.М.Нічик, Я.М.Стратій, М.В.Кашуби, А.К.Бичко, В.С.Горського та ін. Важливе місце відводилося дослідженню та переосмисленню спадщини мислителів Київської Русі, представників українського гуманізму, філософів Києво-Могилянської академії, Г.С.Сковороди.

Значним є доробок українських філософів в галузі етики та естетики. У 70 – 80-ті роки друкуються праці О.І.Фортової, В.О.Кудіна, В.П.Иванова, П.І.Гаврилюка, А.Т.Гордієнка, І.В.Іваньо та ін. Видатний філософ А.С.Канарський вивчав проблеми діалектики естетичного процесу в загальному контексті наукового пізнання й культури. Він досліджував гносеологічні аспекти естетичного, природу та форми естетичної культури, взаємозв’язку практики та естетичної свідомості.

Значна кількість наукових праць присвячена дослідженню філософії науки. Це, насамперед, праці П.С.Дишлевого, В.М.Найдиша, Е.П.Семенюка, В.С.Полікарпова, Н.П.Депенчук, Т.Д.Пікашової, О.І.Кедровського, В.С.Лук'янця, М.М.Кисельова, Л.А.Солов'я, Л.І.Сидоренко, В.І.Кузнецова та ін.

Сучасні українські філософи продовжують плідно досліджувати різні галузі філософського знання при загальній орієнтації на гуманістичні цінності людства. Інтегративною основою сучасного наукового знання повинна стати людина, її потреби, інтереси, цінності, її духовність. Осмислюється гуманістичний зміст екологічних ідей. Багато уваги сьогодні приділяється проблемам онтології культури. Досліджуються питання співвідношення універсальних та екзистенціальних рівнів культурного буття людини, взаємодії загальнолюдських універсалій та національної системи культурних норм і цінностей, онтологічні основи моральної свідомості та інші проблеми. У сучасних філософських дослідженнях культури (зокрема національної) активно використовуються останні розробки світової філософії.

Сучасні українські філософи продовжують переосмислювати спадщину мислителів доби Київської Русі, представників українського гуманізму, української академічної філософії, філософів Києво-Могилянської академії, бо подальший розвиток філософії без цього є неможливим. Однак він є неможливим і без звернення та поважного ставлення до філософії інших країн, до світової філософської спадщини взагалі. Можна цілком погодитись із вченими І.В.Огородником та В.В.Огородником, які стверджують: “Верхом будь-якої вульгаризації історичного процесу, відношення до минулого і його проектування на сучасність та майбутнє є заклик “відхреститися від ляхів і москалів” та інших іногородців, їх

культури і впливів, визнавати лише виключно українське” [Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999. – С.8].

Виключно важливе місце займає подальша розробка національної ідеї, досліджуються суперечності суспільних процесів, осмислюються головні події в Україні та в світі. Філософія в Україні завжди відображала процеси, що відбувалися в суспільному житті нації. Одне з її суспільних завдань - сприяти вихованню людей інтелігентних, добродішних, із державним розумом, справжніх патріотів України.

Рекомендована та використана література

1. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій; Навч. посібн. – К.: Вища шк.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 543с.
2. Історія філософії України: Підручник /М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 416с.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наук. думка, 1996. – 287с.
4. Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій /Підготував Ю.М.Вільчинський. – К.: ВІПОЛ, 1994. – 272с.
5. Історія філософії України: Хрестоматія; Навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Либідь, 1993. – 559с.
6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібн. /За ред. М.Ф.Тарасенка. – К.: Либідь, 1997. – 328с.
7. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. – К.: Вид. т-во “Криниця”, 1991. – 128с.

8. Винниченко В. Відродження нації: (Репр. відтв. видання 1920р., Київ: Відень). Ч.1. - К.: Політвидав України, 1990. – 349с.
9. Володимир Винниченко; Грицько Григоренко: Штрихи до портретів: Навч. посібн. – К.: Вища шк., 1995. – 223с.
10. Мороз Л.З. “Сто рівноцінних правд” (Парадокси драматургії В.Винниченка). – К.: ВІПОЛ, 1994. – 208с.
11. Винниченко В. Лепрозорій //Вітчизна. – 1999. - №1-2. – С.2-63; №3-4. – С.22-72; №5-6. – С.20-80.
12. Лісовий В. Дмитро Іванович Чижевський: онтологія, гносеологія, філософія культури //Філософ. і соціол. думка. – 1994. - №5-6. – С.4-17.
13. Липинский В. Письма братьям – хлеборобам. Об идее и организации украинского монархизма (написаны в 1919 – 1926гг.) //Филос. и социол. мысль. – 1991.- №10. – С.64-84.
14. Шаповал Ю. Вячеслав Липинський і слово //Дзвін. – 1994. - №6. – С.150-152.
15. Хвильовий М. Твори: У 2 т. Т.1.– К.: Дніпро, 1990. – 650с.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ 5

- У чому полягала ідея М.Драгоманова про безупинний громадський поступ?
- Схарактеризуйте специфіку поглядів М.Драгоманова щодо вирішення національного питання на Україні.
- Яким було відношення Лесі Українки та І.Франка до релігії?
- Яким постає процес суспільного розвитку у працях І.Франка?
- Особливості патріотизму Лесі Українки та І.Франка.
- Схарактеризуйте власне філософські погляди І.Франка.

- Якими загальними якостями І.Франко характеризував свій ідеал людини?
- У чому полягали погляди М.Міхновського на боротьбу за національне визволення українського народу?
- Схарактеризуйте теорію “інтегрального націоналізму” Д.Донцова.
- Якою, з точки зору Д.Донцова, повинна бути національна еліта, або правляча каста?
- Які суперечності існували в поглядах Д.Донцова? Наскільки, з Вашої точки зору, був виправданим його “недемократизм”?
- Порівняйте націоналізм Д.Донцова та М.Міхновського. Чому, на Вашу думку, розрізнялися їхні погляди? Чиї погляди Ви вважаєте такими, що відповідають сучасним умовам? Які ідеї є гідними втілення у життя сьогодні?
- У чому полягають погляди Б.Кістяківського на державу?
- Аналізуючи творчий доробок М.Грушевського, з’ясуйте основні ідеї його концепції історії українського народу.
- Схарактеризуйте погляди В.Винниченка на відродження української нації.
- У чому полягають основні тези філософської теорії “конкордизму” В.Винниченка? Чи згодні Ви з цими тезами?
- Основні положення вчення В.Вернадського про ноосферу.
- У чому вбачав Д.Чижевський специфіку української філософії? Чи згодні Ви з його поглядами?
- Схарактеризуйте погляди В.Липинського щодо української держави. Чому ідеалом української держави В.Липинський вважав монархічне правління?

- У чому полягали особливості українського відродження 20-х років?
- Схарактеризуйте основні напрямки філософських досліджень в Україні у 60 - 90-ті роки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- ❖ Історіософська концепція М.Драгоманова.
- ❖ Філософські ідеї у творчості Лесі Українки.
- ❖ Екзистенціальні проблеми у творчості І.Франка.
- ❖ Держава і вільний розвиток особистості.
- ❖ Порівняльний аналіз націоналізму М.Міхновського та Д.Донцова.
- ❖ Міфологія нації у творчості Д.Донцова.
- ❖ Від “героїчного оптимізму” Дж.Бруно до “трагічного оптимізму” Д.Донцова.
- ❖ Вплив “філософії життя” на погляди Д.Донцова.
- ❖ В.Липинський і Н.Макіавеллі: порівняльний аналіз поглядів на державу.
- ❖ Д.Донцов і В.Липинський: порівняльний аналіз поглядів на проблему нації та держави.
- ❖ Історіософія М.Грушевського.
- ❖ В.Винниченко та екзистенціалізм.
- ❖ Вплив А.Шопенгауера, А.Бергсона та Ф.Ніцше на погляди В.Винниченка.
- ❖ Теорія “конкордизму” В.Винниченка.
- ❖ Вчення В.Вернадського про ноосферу.
- ❖ “Філософія серця” в працях Д.Чижевського.
- ❖ Українська національна ідея у поглядах В.Липинського.
- ❖ М.Хвильовий: історіософська концепція розвитку культури.

Коротіч Галина Вікторівна
Історія філософії України
Курс лекцій
Навчальний посібник